

Sämeenmaa.

K u w a e l m i a

Suomen Maakunnista.

V.

H ä m e e n m a a.

Kirjoittanut

A. W. Lindgren.

Turussa, 1864.

J. W. Lillja ja Knuuppanien kustannuksella.

Imprimatur. G. F. Aminoff.

Turussa, G. W. Wllén'in ja Kumpp. kirjapainossa, 1864.

H ä m e e n m a a.

Hämeestä puhuttaessa, sen ei tietäisi sen olevan luonnon kauneudella runsaasti varustetun maan. Ei kuitenkään niin käsittäen, kuin se olisi suunnattu ylön-palttisella hedelmällä ja viljalla. Päin vastoin on se aina vaatinut ja vaatii vielä nytkin viljeliäinsä kaikki voimat. Mutta se joka pitää maakunnan kauneutena luonnon jalouden ja suuruuden, hän on sitä löytävä Hämeestä. Eli missä on kesä-ilta ihanampi, kesä-aamu armahampi, kuin siellä, jossa järwet ovat lufemattomat ja niiden rannat ja luodot nousevat korkeiksi kuffuloiksi, kuwastaen synteet metsänsä we-teen, ja jossa toinen lampi heittähyi toiseen tuimalla kuohulla. Suomessa on tosin muitakin maakuntia, joissa yltä-yltään löytyy luonnon jaloutta. Mutta Häme voittaa sillä kauneudessa, että täällä on ihmisvoima jo jokapaikassa ollut taistelemassa luonnon kanssa ja jäyhän painimisen perästä ikäänkuin pääsnyt voitolle. Sentähden ei luonto täällä ole enää missään paikkaa juuri omassa wallassaan. Ihminen on jättänyt voittaman kätensä jälkiä joka kuffulalle ja joka laaksoon. Mieleissä tehdä kertomuksen Hämeestä

on meidän tarwe alkaa se wesiästä, jotta tyhjänään määräwät tämän maakunnan luonteen ja — historian. Sillä asuminen on käynyt wesiä myöden, ja ihmiset, eläen ensi-hädässä kalalla, owat wähitellen peranneet rantoja niituiksi ja lyöneet läheisiä metsiä kasviksi. Näin on ilmestynyt asunnoita, taloja, kyliä ja seurakuntia. Sentähden owatkin wanhimmat seurakunnat ja pitäjät waltawesien warrella ja uudet siwummalla.

Hämeen wesillä on kaksi päämäärää, kun maakunnan läpi käy Hämeen-harju, jakea wetten juoksun kahtaalle. Väntisen puolen wedet kaatuwat Kokemäen wesi-kuntaan; itäisten wesien keskustana on Päijänne, jonka korko meren pinnasta lukien on 253 jalkaa ja pituus Jyväskylästä Anianpeltoon 12 penikulmaa. Siihen tulee joukko järwiä Suomen keski-paikoilta, Hämeen pohjoisesta päästä, kahdelta haaralta, luoteiselta ja koilliselta. Edellisen haaran alkua on Kolima-järwi Pihtiputaalla; se haara laskee Wiitasaaren pitäjään ja saatuaan lisä-wettä Kiwijärwestä ja Wuosjärwestä, lewiää siitä 6 penikulman pituinen järwi, Keitele. Tästä Mämin kosken ja Mänekosken kautta Ruuhnamoon juoksewa wesi saapi Naara-koskea myöden wesiä Saarijärveltä ja laskee Kapeekoskea Watiajärween ja siitä Ruusankoskea Saraweteen Laukkaan kirkolla. Siihen tuopi Tarwalan koski koillisen haaran Rautalammelta, jonka pää-järwet owat: Bielawesi, Nilakka-wesi, Siiswesi, Konnewesi ja Rynsi-wesi. Sarawedestä wie Ruuhankoski Leppäweteen ja sieltä Haapakoski Päijänteeseen.

Näiden yllä-mainittuin seutuun järwet owat milt-

ei lufemattomat, ja tässä ei auta niitä kaikkia nimittellä. Itse paikkakunta on vielä jotenkin luonnon wallassa, niinkuin ihmisetkin. Kalastus ja koskenkulku, hiihdäntö, metsästäminen ja kaskeuspolto ovat asujanten mieluisimpia töitä. Tanne (Saarijärvelle) on Runeberg sowitzellut muutamia kauniimpia runokertomuksiansa, niinkuin "Hirwen-ampujat", "Pilwenweikko" ja "Paawo", jonka laihot halla kolmesti pani, ja joka ei sittäkään herennyt auttamasta köyhempää weljiänsä, waikka hänen itse täytyi perheineensä syödä pettua, kunnes viimein hywä wuosi tuli. Täällä (Rautalammillä) säwelti Paawo Korhonenkin somat laulunsa. *laukaam synt. 14. 7. 1815.*

Paitti näitä saa Päijänne idästä Sawon puolelta koko joukon wesiä Tainio-wirtaa myöden. Länsipuolelta tulee Jämsän-joki. Sen alku on Kuivasmäen kappelissa eli Petäjäwedellä, jossa on koolta lammia ja järviä pitkin Hämeen-harjun itäistä siwua. Niiden pohjissa on hywää rautamuraa, jota sulatetaan rauta-malmiksi sekä Padasjoella, johon sitä wiedään Jämsän jokea ja Päijännettä myöden, että paikalla, johon entinen pruukin johtaja A. Juslén wähä toistakymmentä vuotta sitte rakensi Pekkasen tilalle wäheisen rauta-sulattimen. Petäjä-wedellä on mainion pieni kirkko, joten suurin osa seurakuntaa kuuntelee pappiansa kello-kastarista ja kirkko-pihasta. Jämsän-joen alussa on koski, joka kätättää suuria jaha-laitoksia. Jämsän joki-warji muistuttaa Pohjanmaan rikkaimpia seutuja; maa onkin siinä sangen hywää. Puheenparsi on Sawon-murteista, niinkuin Päi-

jänteen rannoilla yleensä. Etelään päin tästä on Kuhmoisten pitäjä, mainio korkeitten mäkiensä tähden, ja Padasjoki. Siellä on Hämeenharjun laella Lumene-järvi, josta lähtee wettä sekä Kolemäen-joen wesiistöön että Päijänteesen. Wiime-mainittuun laskee Harjoisten joki. Samanlainen järvi on Wesijäki, josta niin ikään menee wettä kahtaalle. Päijänteesen laskee Urrakoski. Padasjoella, Nyytölän eli Werhon kylän maalla, oli nuijasodan aikana werinen tappelu, jossa Klaus Flemingin miehet, Iwar Uwidinpoika Tawastin, Kurjalan herran, johdolla, löiwät 400 talonpoikaa. Kaatuneet haudattiin lähellä olewalle saarelle, joka siitä on saanut nimen Nuijasaaari.

Padasjoelta etelään on samalla Päijänteen rannalla Niskalan pitäjä.

Etelä puolella Päijännettä on Hollola, kirkkaan Wesijärwen ympärillä, jonka lahnoja, Paimelan tyköä saatuja, kiitettiin maan mainioiksi. Waan sittekuin prowasti Berner menneellä wuosi-sadalla laiwatti ojan Kutajärwestä Wesijärween, muuttivat lahnat Paimelasta Pyhäniemen kylälle. Wesijärweä on sitte lasfettu Weäksen wirtaa myöden Päijänteesen; maa on kaswanut, wesi on paennut ja lahnat sen kanssa kadonneet; niitä ei enää saada kuormittain, hymmenittäin, niinkuin muinoin. Sen sijaan on ruwettu saamaan anferiaisia Weäksen wirrasta. Wesijärwen rannalla on Laitilan lartano, jonka entinen omistaja, kruunun-wouti Wildman wainaa, ennen kuolemaansa lahjoitti hywän osan maatansa ja tawaraansa kansa-

koulun perustamiseksi Hollolan pitäjään. Wähän matkaa itäänpäin Weäksen wirrasta on Anianpellon kaupapa, jossa pidetään suuret syysmarffinat. Siitä itään on Kalkkisten koski, joka wie Päijänteen weden Ruotsalaiseen; siitä taas lähtee Heinolan kaupungin kohdalla Jyrängön koski Konneweteen, josta Rymijoki alkaa.

Meidän aikoina on Suomi-niminen höyry-alus ruvennut käymään Päijännettä. Se on kruunun rakentama maa-tavarain kuljettamista ja matkustajia warten. Syöty siitä ei kuitenkaan lienee suuri, niin-kauman, kuin Päijänne pysyy umpinaisena, waan jos terran rautatie saadaan mereen, niin tiethsti herää liike wilkkaaksi näillä puu- ja wilja-rikkailla seuduilla. Sahoja täällä on useimpia, erittäin Päijänteen pohjaispuolella, waan tuotteiden kuljetus niistä ei ole tahtonut sopia yhteen "Suomen" (laiwan) kanssa, joten erinäinen höyry-juhta saha-tuotteiden kuljettamista warten on laitettu, ja tänä vuonna (1864) on jo saatu useampia höyry-weneitä Päijänteellä käymään.

Se, joka Anianpellosta lähtee Päijännettä kulkemaan hlöspäin, näkee oikealla lähdellänsä Sismän rannat ja Päijänteen suurimman saaren, Juutinsalon, jolle höyry-wene tullen mennessä seisahduttaa, ottamaan ja jättämään matkustajia ja tawaraa. Rapalan kartanon alle samaa pitäjää kuuluu Päijänsalo, jonka rannalla niin-ikään on höyry-walkama ja jonka korkealta wuorihuilpulta selkeällä ilmalla sanotaan näkyvän 7 kirkkoa. Luhanko on Sismän kappeli Päijänteesen pistähwällä niemellä

Tälle puolen Päijännettä on meidän aikoina rakennettu maantie; ennen tekivät ne monet järwet, lahdet ja salmet wene-kulun mukawammaksi.

Pohjaiseen päin kapenee Päijänne; tähän asti ei wedellä matkustaja ole paljo nähnyt sen kauniita rantaseutuja; kolkot luodot, kuiwine hontineen owat olleet katselman haittana, waan tästä alkaa Korpilahden mäet ja laaksot, ja nyt on matka hupainen aina Syväskylään. Korpilahden pitäjä (t. e. Jämsän kappeli) on molemmin puolin Päijännettä; kirkko läntisellä puolella näkywiissä ja pappila toisella puolen lymmytettyä kauwas Syvälahden taa, runolliseen salaisuuteen. Samalla puolen järweä on Waherwuori ja kirkon puolella jyrkät Muuramen ahteet.

Näillä Päijänteeseen seudivilla on tietysti hywä tulewaisuus; maa on hedelmällistä, kansa tufewaa ja nerokasta, mutta kulku-neuvoja tarwitaan keweämpiä. Siinä ei auta maanteitten tekeminen, ei mäkien alentaminen eikä höyry-weneitten rakentaminen, niinkauwan kuin itse Päijänne on suljettu merestä.

Jämsän jokivarrelta länteenpäin on 16 wirstan pitkä kangas, jota myöden maantie käy Hallinpenkin festikiewariin, joka on Hämeenharjun rinteellä. Siitä vähän matkaa alempana on sekä tie että wesi-haara pohjaiseen ja etelään. Pohjaispuolella on vähän matkaa Hallinpenkistä Maitowalkaman talo, jossa on Kuorehjelän pää. Se järwi laskee Näsi-jelän wesi-töön. Vähän matkaa Hallista etelään alkaa Kolhinselkä, joka juoksee Vängelmä-weteen. Wiime-mainittu on laaja järwi, jolla on eri-nimensä eri paikoilla.

Länjipohjasta alkaen kutsutaan sitä Sälkiäksi, waan Längelmäen kirkon kohdalla on sen nimi Kirjaanselkä, johon Kuhmoisista y. m. tulee Winklä-koskea myöden joukko järviä. Siinä koskessa on koeteltu kaikenlaisia rakennuksia, sahoja, rauta-pruukia j. n. e. waan eivät tahdo hywin kannattaa, tekeitten kuljettaminen kun tulee ylen raskaaksi. Alimpana tätä on Koljon-selkä Eräjärwen, Orihweden ja Längelmäen välillä; siihen tulee Pitkäjärwen kylän siwutse wettä aina Vylhjärwestä ja Sulippaalta, Ruoweden rajoilta, sekä kaikki Suuwan-kulman wedet. Koljon-selkä kapenee Koppalan salmeksi, josta Lauttalla saatetaan matkustaja ylitse. Sen rannalla on Wetterfullan kartano. Sitte tullaan Ristin-selkään, joka pistähyi luoteesen Orihweden pappilan alle ja saa Wenehjoen kautta mainitusta pitäjästä hywän joukon järviä aina Teiskon rajoilta. Nyt alkaa itse Längelmäwesi Orihweden, Kangasalan, Sahalahden ja Kuhmalahden välillä, josta kuin myös sen nykyisestä lasusta Roineesen, on puhuttu Satakunnan wesiä ferrottaessa. Tämä Längelmäwesi on kaunista ympärintä, erinomattain sen pohjainen pää Längelmäellä ja eteläinen Kangasalla. Sen itäisellä rannalla on Eräpyhä, muinoinen uhripaikka. Roine laskee Mallasweteen, johon pohjaifesta tulee Pälkäneen-wesi, sywää Kostian-jokea myöden.

Kostian-joen tykönä oli Sson-wihan aikana tappelu Wenäläisten ja Ruotsalaisten välillä, siinä koki Armfelt wastustaa Wenäläisiä, mutta turhaan. Wähä matkaa ylempänä on Pälkäneen uusi komea kirkko, jonka tienoilta on awara näkö-ala Mallasweden ja

Pälkäneenweden ylitse. Mallasweteen tulee idästä 43 järweä, joiden alkua on se tässä edellä mainittu Lumene, joka yhtäältä laskee Harjoisten jokea Päijänteeseen ja toisaalta Wehkejärween. Viimeksi mainittu järwi on Sahalahteen kuuluvalla takamaalla ja laskee Wesijakoon Padasjokeen, josta niin-ikään lähtee juoksu Päijänteeseen Urakoskea myöden. Wesijaon eteläisestä päästä menee wesi Palolammin kautta Merojärween ja siitä Porraskoskea Viesonselkään ja Ruohijärween. Tästä juoksee wesi luodetta kohden isoon, monihaaraiseen järween, jonka keskiosalla on nimi Rukia. Sen ympärillä on Luopioisten kappeli: pohjaisessa päässä Kantonan ja Rautajärven kartanot, läntisessä Luopioisten kirkko, eteläisessä suuri Puutikkalan kylä ja idässä laaja sydänmaa Padasjokeen ja Wehkejärween päin, jossa on tiettömiä kyliä ja uudistaloja, niinkuin Ummättä, Rhyvärö y. m. Rukiasa on niin monta luotoa kuin "päivää vuodessa."

Puutikkalan ja Sappeen välillä laskee tämä selkä Hauholle Roineeseen, johon Lammilta tulee Ormajärwi ja Tuulosjesta Suolijärwi, Pyhäjärven kautta. Roine laskee Vuollejokea myöden Hauhonselkään. Näiden järvien välillä on kaita pitkin matkaansa wilelty taipale, jolla on Hauhon kirkko sekä Pappila ja Wihtiälän kylä. Hauhonselästä tullaan Olmolan selkään, jonka pää on Ryllön salmessa, Pälkäneellä. Siitä käy wesi Pintelejärven ja Harjalan salmen kautta Mallasweteen, jonka lounaispäässä on Wakkioski ja Uppia-loski; niitä myöden laskee wesi Rautonselkään, Sääksmäen pitäjässä. Siihen taas tulee uusi

pitkä jono wesiä laosta ja etelästä. Mainittakoon että täällä on pidemmät joet wesien juoksuttajina kuin mualla tässä wesityössä. Niin hawaitaan ensiksi Teuron joki Lammin Pääjärwestä juoksewa Kosken ja Kärkölän läpi Mommilan Hietaan järween, johon vielä lisäksi tulee pieni Saho-joki ja Lahoen-joki. Tästä käy Hausjärwen siwua Puujoki, saaden lisäwettä monesta pienestä järwestä Hausjärvellä ja Sanakkalassa, kunnes se Leppäkosken tykönä katoapi Kernalanjärween, jota pidetään Wanajaweden alkupäänä. Kernalan järween tulee Terwakoskea myöden Lopenjärwi saman-nimisestä pitäjästä ja Hakoisten siwutse Haapaniemen-järwi, johon on tullut monta monituista lammia Lopelta, Kalvolasta, Hattulasta ja Rengosta. Lähellä Kernalan järweä on Hantasten kallio, jonka jyrkistä seinistä näkee weden laskeneen mainituksa järwessä 4 kertaa, kullakin kerralla noin 3 tai yli-pään 12 jalkaa; mahdollisesti on ajan mitta jo peittänyt hienolla sammalella ylimmäiset kerrokset tuntumattomiksi. Tästä järwestä on saatu niitä erinomaisia säke-kaloja eli Sana-kaloja (*Silurus glanis*), joita seudun asujamet pitävät sodan ennustajina, kun ne näkhyiin tulewat. Viimeksi saatiin semmoinen lieto w. 1863 Wanajantaan nuotalla ja annettiin Hämeenlinnan lukion kokeelmiin.

Kernalan-järwestä kulkee wesi kaitana juonteena lopun Sanakkalaa Wanajaan. Sen oikea-puolista siwua käy Helsingin-Hämeenlinnan rautatie. Wasemmalla siwulla on Hiiden kartano. Wanajassa se taas lewiää ja siihen laskee joki Harwialan kartano-tilus-

ten läpi, tullen Wähä-järwestä ja Salos-järwestä Janakkalassa sekä Räsijärwestä ja Sääjärwestä Wanajassa, ja saaden lisä-wettä Last-järwestä. Tätä osaa Harwialan kohdalta Hämeenlinnan kaupunkiin kutsutaan Wanajan-seläksi ja -järweksi, ja siihen tulee vasemmalta kädeltä Hattelmalan-järwi ja oikealta Kangasten järwi, Matkolammi ja Katumaa-järwi. Taipaleella Katumaa-järven ja Wanaja-järven välillä on Katiisten kartano (Vönnhols) ja Hätilä. Sitä vastapäätä on Hämeenlinnan kaupunki, viimeksi mainittuun järveen pistähyellä niemellä.

Kun tätä Wanajaweden juonta Hämeenlinnan ja puiston eli "parfin" ohitse on tultu, nähdään oikealla kädellä Mäkelä = Karlberg (Gyldeu) ja Luhtiala (Klingstedt), jonka lähellä tähän laskee kaunis Mälanke-järwi; sitte wesi supistuu kaidaksi salmeksi Kirsutulan (Standertskjöld) tykönä. Sitte on taas vähä leweämpi juopa ja nyt ollaan Hattulassa, mainion Jac. Sudénin syntymä-pitäjässä. Tässä nähdään juowan siivuilla seuraawat maatilat: oikealla kädellä Mettäkylä (Lindgren), Marttila (Zitting) ja Albacka (Nordenswan); vasemmalla: Herniäinen (Lindeqvist) ja Saarelan uusi talon-rakennus luodolla, jonka omistaja (Helsingius) näinä aikoina on muuttanut wesi-sahanja Längelmäeltä ja teettänyt tähän höyry-sahan, johon pölkkyjä tuodaan Längelmäwettä, Pälkäneenwettä, Wakkiaoskea ja Wanajawettä myöden. Täältä, Saarelan tyköä on helppo wiedä lautoja ja plankkuja lyhyen wesi-matkan Hämeenlinnaan ja sieltä rautatietä merelle. Saarelan siwutse tullaan Pappilan

salmeen, jonka lähellä Hattulan pappila on. Sen oikealla siivulla on Koreela (Areen) ja wesi-matka poikkeapi wasemmalle kädelle kiertämään sitä nientä, jolle Hattulan uusi kirkko on rakennettu. Wanha kirkko, joka jäi Saarelan toiselle puolelle, luullaan olevan Hämeen wanhin kirkko ja sanotaan rakennetun osaksi niistä tiileistä, jotka jäivät tähteiksi Hämeenlinnan rakennuksesta. Se kirkko on jätetty seisomaan muinaisten aikain muistiksi, eikä sen ole tarwinnut kärkeä semmoista hienokatsetta, kuin wanhain kirkkoin muutamissa paikoissa muualla, esim. Pälkäneellä. Uuden kirkon kohdalla on Mierolan salmi, jota näinä aikoina on perattu wesi-lulun tähden. Tästä alkaa Merwen selkä, jonka rannalla on oikealla puolen Wesunti (Heimbürger) ja wasemmalla Merwen kartano (Utter). Molemmat viime-mainitut tilat owat wanhimpia Hämeessä ja niihin on liitetty moni Suomen historiassa mainio nimi. Tämän selän päässä, Thywännön kappelissa, on Lepaan salmi ja — kartano, ruots. Stjernsund (Heimbürger, Packalén), joka kartano niin-ikään mainitaan jo aikasin Suomen historiassa. Salmea tässäkin perataan ja se pysyy laitana, kunnes Wanaja-niemen päässä viimein aukeee laaja Wanaja-weihi. Kuitenkin nähdään sitä ennen Lahdentaka (Odestam). Tätä juonetta on nyt kestänyt Kernalan järwestä Sanakkalan, Wanajan ja Hattulan pitäjän sekä Thywännön kappelin läpitse. Suonteen oikealla puolen pistähy niemi, jolla on Thywännön kirkko, ja toisella puolen sitä nientä on Wanaja-wedestä pistähyt Uskelan-lahti ja Irinlahti, jonka ympärillä suurin osa

mainittua kappelia on. Irinlahden suulla on Retulan asuttu saari. Vasemmalla puolen juonnetta on toinen, Kalvolan pitäjään ulottuva, lahti, johon Hattulasta juoksee kirkasvetinen Vehijärvi. Sen ympäristö oli muinoin eri seurakunta, nimellä Vehijärvi. Siinä on siemiä maatiloja, niinkuin Ihalempi (Sandberg), Rikkilä (Arckenholz), Pekkola (Wegelius).

Itse nimenomainen Wanaja-wesi on laueampia järviä Hämeessä, ja korkeine rantoinensa on se kauniimpiakin. Sääksmäen pitäjä on sen molemmilla puolin; erittäin on kirkonpuolista rantaa kiitetty ja lofsi näkö-alainsa suhteen. Sillä puolen on mainittawat: Ikkalan sentu ja Ritwalan kylä, jossa on wietetty Ritwalan helkaa; Hakoisten kartano (Jansson) ja kirkon sentu; siinä on Woipaala (Merwander) ja Rapola (Swinhuswud). Kirkolta itäänpäin on Kelhinharju, josta näkee kauwas yli Wanaja-weden, ja länsi-puolella näölle vielä otollisempi Rapolan harju, josta sopii katsella sekä viimeksi mainittua järweä että Rautunselfkää ja Konhonselkää niemine ja luotoinensa, aina Ukaan ja Lempälän pitäjin saakka. Selän toisella puolen on niin ikään korkeita katselma-paikkoja, joista mainittakoon Sylhän nyrkki wuori aiwan järwen rannalla. Samalla puolella on Lahisten kartano (Tudeer), Uittamo (Monthén) ja Sudikkala (Blåsjeld). Sudikkalan kartano on vuosisatoja ollut Blåsjeldin suwulla, jonka esi-isä oli Turun linna-herra Pentti Jonaanpoika, suomalainen mies. Hänen teki wanhempi Sten Sture wapasukuiselksi w. 1476. Wiipurin linna-herra Iwar

Gustawinpoika Blåsjeld oli ensimmäinen sitä sukua ruotsin ritari-huoneessa (1636). W. 1642 tuli Sudikkala naimisella Blåsjeldin suvulle. Monta mainintoa soturia on siitä suvusta taistellut Ruotsin lippuilla Puolassa ja mualla. Kaarle XII sotain aikana kuoli yksi Blåsjeld, jättäen ala-ikäisen pojan, nimeltä Hindrik. Silloin osti eräs von Birchholz Sudikkalan. Tähteen ikään pääsneenä, tuli nuori Blåsjeld ostamaan tatarin isäinsä perintöä (1725). Birchholz wastasi ensin ei menewänsä siihen kauppaan ilman lain läyntiä. Wähän aikaa mietittyä lausui hän kuitenkin: "Jos tahdotte naida tyttäreni, niin saatte kaikki tawarani", johon nuorella luutnantilla ei ollut mitään estettä. Silloin oli talwi. Ewa Katarina, talon ainoa, kahdentoista wuotinen tytär, joka oli mäellä luistelemassa, käskettiin sisälle ja näytettiin yljälle. Tyttö, punaposkinen, kiitti ja meni taas ulos luistelemaan. Kolmentoistawuotiaana tuli Ewa Birchholz naiduksi Hindrik Blåsjeldin kanssa; 14 wuotiaana synnytti hän esikois-lapsensa, joita kaikkiaan oli 14 ja joista kufin sai periä yhden kartanon. Niistä kartanoista mainitaan Lotila, Partola, Märwe, Shalempi, Kara, Nolia, y. m. Useimmat niistä owat sittemmin joutuneet muille omistajille *).

Wakkia-kosken alista sellää kutsutaan Sääksmäen järweksi ja Lotilan lahdeksi, jonka rannalla on Lotilan kartano (Blåsjeld). Rautunsellään laskee myös Sudikkalan tykönä paitsi muita järviä Rastin-sellä ja Nimä-järwi Kalwolan pitäjästä. Rastinselän war-

*) Kf. Finland framst. i Teckningar.

rella on Rantaanpää (Nordenswan), Rutinen ja Tittala (Bard), Niemi (Blåsjeld) ynnä Kalwolan pikkuinen vanha tiwi-kirkko ja puinen uusi kirkko sekä pappila ja vähän matkaa alempana Kuurila (Domander).

Kalwolan, Tammelan, Urjalan ja Alaan pitäjän välillä on suuri ylänkö-maa, jonka läpi vasta meidän aikoina on hankittu waltamaantie kähmään Salmen tylvä Urjalasta Wejakkalaan Lopen pitäjässä. Sillä takamaalla on lukematon joukko vähäisiä lampia, jotka juoksewat kaitelle neljälle ilmalle. Mainitsemme niistä ainoastaan Nuutajärwen ja Rutajärwen Urjalassa, jotka Salanti-järwen kautta Rylmä-koskella menevät samaan Rautunselfkään Alaan ja Lempäälän rajalla, jota osaa siinä kutsutaan Suumus-järweksi. Sen joen warrella, joka Nuutajärwestä wie weden Rutajärween, on Nuutajärwen klasi-tehdas, parhain sitä laatua maassamme.

Suumusjärwestä menee wesi eri nimillä Lempäälän pitäjän ja Kuokkalan-kosken läpitse Wesilahteen ja sieltä Pyhäjärween Tampereen alipuolella j. n. e. kunnes viimein tulee Kokemäenjoki.

Tätä wesi-juonetta on koetettu tehdä aluksiilla kuljettawaksi ja on siinä tarkoituksessa perattu muun ohessa Kuokkalan-koski. Sillä tavoin on saatu wesi laskemaan monet kühnärät, josta on tullut suuria wesi-jättöjä. Kruunu on tähän työhön kutsunut kaikista seurakunnista tämän wesityön ympärillä asuvia päiwä-töihin; lieneekö he kaikki saaneet laskawia wesi-jättöjä palkkseen? Mutta kun näin perättömästi wettä lasketaan, eikä sulkea ole tehty Kuokkalaan, niin

kuinka käynee wesi-kulun kanssa. W. 1863 tuli ensi-
 terran wähäinen höyrywene Tampereelta Hämeenlin-
 naan, waan sen pääsy oli sangen waiteata, ja jos
 wettä yhä lasjetaan, niin se ja muut weneet jäävät
 ennen pitkää karittelemaan kiviä salmien kiwiä. Sit-
 temmin on samaa wesi-matkaa koeteltu useammallakin
 höyry-weneellä, waan tähän aikaan lienee todeksi näh-
 ty, että ainoastaan rautatie woi täydellisen liikkeen
 nostaa ja kannattaa Hämeenlinnan ja Tampereen wä-
 lillä, eh'ei wesi-liikkeään siwu-mennen haittane.

Toinen hyöty näistä weden laskennoista on se,
 että Hämeenlinnan newaiset seudut owat pääsneet kii-
 wamaan ja että esim. puna-tauti, joka täällä kymmen-
 kunta vuotta sitte oli tuolettawainen, nyt on kadon-
 nut. Saa nähdä jos ei waan uusia newoja, yhä
 waarallisia, ilmesty wesi-jättöjen siaan. Ei ne suin-
 kaan maata kaunist, ne wesi-jätöt.

Kokemäenjokeen menee Hämeestä myös Punka-
 laitumen-joki Urjalasta, ja Voimajoki. Tähän wiime-
 mainittuun juoksee Hämeestä 35 järweä Kengon, Lo-
 pen, Hattulan, Kalwolan, Urjalan ja Somerniemen
 kulmilta saakka. Kaikki ne yhthwät Tammelan kirkon
 tienoille, jossa niiden keskustana on Pyhä-järwi. Kun
 Portaan kylästä, jonka jälkeen viimeksi mainittu pi-
 täjä muinoin nimitettiin, lähdetään matkustamaan
 länteen päin, niin tullaan ensinnä kaidalle taipaleelle,
 jossa molemmiin puolin näkyy wähäsiä lammia sywäin
 laaksoin ja tiheiden metsäin suojassa. Sitte on oike-
 alla siwulla Kuiva-järwi ja wasemmalla se jo mai-
 nittu Pyhä-järwi. Niiden wälillä on Saaren karta-

no (Lepsen) koko tämän seudun kauniin paikka. Maantie käy aina vielä samaa taipaletta ja sen vasemmalla puolen on Tammelan kirkko, jonka tyköä poikkeapi oikealla kädelle tie, jota tullaan Mustialan maawiljelys-opistoon Kaukjärwen rannalla. Kaukjärwi laskee Kuiva-järween ja se taas Pyhä-järween, josta Tammelan pappilan tykönä alkaa Voimajoki. Sen joen varrella on ruwettu aika-lailla käyttämään tehtaita. Muutama wirsta pappilasta on Forsan pummuli-tehdas jota monen yhteisillä ja kruunun (?) rahoilla on käydetty. Lähellä sitä on Wiksberg (Wahren), höyryllä käyvä pummuli-tehdas. Maantie käypi tässä nyt joen kanssa yhtä suuntaa, kunnes tullaan Jokioisten kappeliin ja kartanoon (Brehmer), jossa kosken woimalla käytetään myllyä, sahaa ja kanke-pajaa. Muinoin täällä oli werka-tehdas; se on nyt häwinnyt. Paitsi näitä wesiä, käypi Hämeestä etelään Porwoon-joki Hollolasta, Rärkölästä ja Drimattilasta; Mänttälän-joki, alkaen Hausjärweltä; Wantaan eli Helsingin-joki Lopelta ja Hausjärweltä, 7:stä järwestä, joista mainittakoon Erkkylän-järwi, viimeksi mainituspa pitäjässä, jonka lähellä on Erkkylän kartano ja Wantaan kylä; Karjanjoki, niinikään 7:stä järwestä Lopella ja Somerniemellä, ja viimeksi Marttilan- eli Paimion-joki 10:stä järwestä laskien. Niistä käypi yhtä jonoa Somerniemen ja Someron läpitse: Painio-järwi, jonka lähellä on Somerniemen kirkko ja Palikaisten kartano; Hirsi-järwi, jonka rannalla on Ihämäki. Sitte on vähäinen joki, kunnes tullaan Kirkko-järween, jonka rannalla on So-

meron kirkko ja pappila. Tästä tullaan Pusula-järween ja Pittäjärween, josta Marttilan-joki alkaa.

Näin olemme lyhyesti kertoneet Hämeen wetet, s. t. s. maininneet ainoastaan ne järwet j. n. e. joiden tienoilla wiljelystä ja asunnoita suurempaan määrään on. Wetten välillä on isompia ja vähempiä taipaleita, taajemmin tai harvemmin asuttuja. Ne taipaleet saattawat myöös olla joko korkeita mäkiä taikka syviä laaksoja, joko wahvoja metsiä, tai kiviä kankaita ja letto-korpia. Lisäksi siihen, mitä niistä jokullakin paikalla on lausuttu, tulee meidän niihin luoda erinäinen silmäys, sillä wesiens kanssa yhtenä ne antawat maakunnalle luontensa samoin kuin walo ja warjo määräwät kuvalle sen muodon.

Suomen selästä lähtee Seinin kappelissa korkea Hämeen-harju etelään, käyden Näsijärwen ja Päijänteen wesiens välillä ja eroittaen kolkoilla erämaillansa Karstulan ja Ätsärin, Uuraisten ja Multian, Kuivasmaen ja Keurun seurakunnat toisistansa, kunnes se Jämsän ja Kuorehведен välillä lähenee Päijäntettä, jättäen w asemalle kädellensä useat korkeat törmät, joista mainittakoon Laukkaan ja Uuraisten välillä Multamäki 706 jalan korkea, Kuivasmäellä Lajawuori 760 j., Korpilahdella Ronniinmäki 787 j. ja Drawa-wuori 641 j.; Jämsän niemellä Rappu-wuori 667 j. ja Kuhmoisissa Kylmäkangas 670 j. Nyt itse pääharju käyppi aiwan Päijänteen rantaa Padasjoen ja Kuopioisten, Asikkalan ja Tuuloisten, Hollolan ja Lammmin seurakuntain välillä. Lummene ja Wesi-jako owat sen laella. Asikkalassa lähtee siitä haara, jonka

poikki Wääksen wirta juoksee Wesijärwen ja Päijänteeseen välillä. Sillä haaralla on Iso Lupanmäki 562 j. ja Waiteiston mäki 590 j. ja se käy Rymijoen toiselle puolen. Pääharju menee Hollolasta Rärkölään ja siinä on Tiirismaa 745 j. Rärkölän kirkon tykönä yhtyy siihen Salpaus-selänne, joka tässä käy idästä länteen Hausjärwen ja Nurmijärwen, Lopen ja Pyhäjärwen, Tammelan ja Someron välillä Satakuntaan.

Tämä Hämeenharju ei kuitenkaan ole ainoasti Päijänteeseen länsipuolella, waan Päijänne on oikeastaan sen keskellä ja tämän järwen itäpuolella on vielä korkeimpia mäkiiä kuin länsipuolella onkaan, ehkei ne käy siellä yhtä jonoa, waan owat monessa kohden kattaituna laaksoilla, joilla ja järwillä, jotta Päijänteeseen itäinen ja pohjainen puoli on oikea tunturimaa. Kars-tulan ja Wiitasaaren välillä on laajat takamaat Reiteleen ja Ruuhnamon välillä, wastapäätä Sumiaisten kirkkoa on Ilomäki 712 j. Konneweden ja Rynsiweden välillä Hankasalmen kappelissa on Ohimäki 713 j. Itäpuolella Hyvästhlää, Ruuhimäessä, yhtyy tähän wuorimaahan haara Sawon kantaasta. Korpilahdella Päijänteeseen itäpuolella on Waaterwuori 758 j. Leiwonmäki ja Joutsa owat runokolkkoja tunturi-maita; edellä mainituksa on Kempin maa 807 j. Hartolasja, Päijänteeseen rannalla on Kammio-wuori 739 j. ja Wiljamin-wuori 646 j. Sismässä on Soitin-kallio 628 j. ja sitä wastapäätä Padasjoen puolella Rasinmäki 621 j. Päijänteessä. Hausjärwellä lähtee harju Zanakkalaa kohden, joka Hämeenlinnan tykönä, on se kaunis Hattelmala. Toisella puolen Wanajan

weji-juonta on jotenkin laaja Mäntymaa Koston, Lammien, Tuuloksen, Vanakkalan, ja Vanajan välillä; se käypi kulkuloissa Hämeenlinnan siwutse, kunnes se taas Hauhon, Tyrwännön, Sääksmäen ja Pälkäneen välillä nousee korkeaksi Wermas-wuoreksi.

Hämäläiset

owat Suomenmaan keskimäinen ja länsipuolinen kansa, johon myös Satakunnan ja ehti Turun maan Suomalaiset sekä Pohjanmaalla ne, jotka asuwat pitkin Rhyrjokea ja Lappajärweä kuuluvat. Hämäläinen on siis se, joka ikäänkuin suomalaisuuden wartiana ompi seisonut germanilaisista kansallisuutta vastaan, sitä joka lännestä ja etelästä tahtoi tunkua Suomen maahan. Waara oli suurin Ruotsin puolelta, ja kaksiosaa Suomesta kadotti heitä vastaan kansansa, nimittäin Uudenmaan ja eteläiset Pohjanmaan rannikot; myös joku osa kansasta kadotti ominaisen luonteensa, esim. lähempänä Turkua. Waan sitä järkähtämättömämpänä pysyi loppu osa Hämäläisistä alkuluonteessaan kiini. Karjalainen on itäpuolella ollut Slawilaisuutta vastaan, mutta waikka siltä puolen waara kansallisuudelle on werraten ollut vähempi, ja Karjalaisilla on löyhtynyt apuna kaikki heidän rikkaat runonsa, niin ei he ole pääsneet taistelostansa niinkään ehjinä. Kun siis Suomen kansaa sanotaan yks-päiseksi, niinkuin on sananparsi germaneilla, niin se koskee erittäin Hämäläistä. Hän on se uppiniskainen ja kowakorwainen mies, jonka tosin oli totteleminen

wierasta valtaa, waan jofa ei totellut wierasta kansallisuutta; jofa ulkoa tuodusta siwistyksestä otti ainoastaan kristin-opin, ja senkin wasta tuimain sotain perästä. Hän asettui jäykästi taistelemaan kaikkea ruotsalaisuutta vastaan; sentähden pantiin hänen niskoillensa kowa ijes; hänen maansa annettiin herroille, ja hänen täytyi olla heidän renkinänsä, torpparinansa ja lampuotinansa, waan ei hän waipunut heidän orjaksensa. Hän on ulkonaisesti nöyrä herrasmiehille, nöyrempi kuin Pohjalainen, ja ottaa latin päästänsä heitä puhutellesansa, waan ei siinä nöyryhydessä ole mitään kerjäläisyyttä eikä mitään orjamaista. Silloin kuin hänellä oli monta wihamiestä torjuttawana yhtä aikaa, kun Ruotsalaiset hätyyttiwät häntä yhdestä, Wenäläiset toiselta ja nälkä kolmannelta puolen, unohti hän pitää lukua waltiollisesta itsenäisyydestä ja oli tytywäinen, kun hän sai pitää wapautensa. Sitä uhkasi Ruotsin aikana usein herrat, ja Hämläinen oppi tuntemaan korkeimman esiwallan parhaana tullenansa. Sentähden ei hän woinut kärkeä muuta hallitus-järjestystä kuin lakiin perustettua yksi-waltaa, ja kuningas oli hänestä ainoa luotettawa mies, jofa lain kautta suojeli hänen kailliisti ostetut etunsa.

Kaikessa yksipäisyydessään on Hämläinen myöden-antawainen, niin että hän keweästi luopuu eduista, joihin ei hänellä ole laillista valtaa; waan mikä herran on hänen omansa, sitä hän koettaa suojella kaikkea wäki-waltaa ja luultuakin wäärhyttä vastaan, olkoon se fitte jos pennin arwosta. Hän pitää maansa waikka seitsemässä eri lohossa, sentähden että

ne ovat hänen, taikka isänsä ja isän-isänsä raiwaamat, ennenkuin hän ottaa niitä yhdestä kohden, jos ne ovat muiden raiwaamia. Siitä ne monet sekawaiset isot-jaot. Hän on myös viimeinen mies pitämässä kiini aitaus-welvollisuudesta, sillä hänen mielestänsä ompi ainoastaan se maa hänen oman, jonka hän oikeudella saa pitää oman aitansa puolella. Sentyhden onkin tapa sanoa Pohjalaisen tuhlaawan tavaransa liikanaisiin huone-rakennuksiin, Hämäläisen aitauksiin. Viime mainittu ei olekkaan niin nopea mihinkään työhön kuin aitaamiseen, se on kewäällä hänen ensimmäinen työnsä ja saattapi melkein sanoa sen syksylläkin olewan hänen viimeisensä. Hän on aikanaan kärsinyt wäkiwaltaa ja laittomuutta niityillensä, pelloillansa ja syöttömaillansa. Hän käy kärkeä turhanpäiwästä syistä, ennenkuin hän luopuu oikeudestaan, waikka ne käräjät maksaisi wat monta wertaa enemmän kuin juttu-asia itse.

Hämäläinen kantaa perittyä epä-luuloa ja wäliin ylönkatsettakin herrasmiehiä kohtaan, eikä ota heitä esikuvaksensa misjään, ellei juuri näinä viimeis aikoina waateparressa, ajo-kaluissa ja joskus huoneissa. Hän wiljelee peltonsa wanhan tawan jälkeen, sen tawan, joka pelasti hänen nälkään fuolemasta, silloin kuin Suomen maa vielä oli erämaana. Jos herrasmies sattuu pi afumaan hänen rinnallansa ja käyttäen parempia wiljelys-tapoja saapi pellostansa suuremmat voitot, niin ei se äkkiä lehoita Hämäläistä ryhtymään samaan wiljelys-tapaan. "Ei talonpoika jaksa", sanoo hän; "herroilla on suuremmat warat." Jos was-

tataan: "Herrat ottawat rahat maastansa", niin ei hän sitä usko; hänellä on katkera kokemus siitä, että herroilla on ollut muitakin keinoja.

Tämmöinen on se Hämäläisen vanhallaan oleminen. Sitä on kestänyt monta sataa vuotta, se on ollut tarpeellinen, niin kauvan kuin Suomalainen ei tuntenut olevansa kansa, vaan joukko yksittäisiä, joiden oli hiellä ja waiwalla itsellensä kiskominen leipänsä. Se oli historiallinen tähtymys, että näin taisteltiin vastaan kaikkea muukalaisuutta, sillä hyvän kanssa olisi woinut tunkua niin paljon kehnoutta, että se olis fuolettanut kaikki kansallisuutemme juuret. Siis tulee meidän kiittää sitä Hämäläisten itsepintaisuutta ja typeryyttä, jona sitä myös pidettiin ei ainoastaan muukalaisilta vaan toisilta Suomen heimokunniltakin, sillä se on ollut Suomalaisuuden tukena yhtä paljon kuin Karjalaisen runot.

Nyt on toinen aika Hämeessäkin ruwennut koittamaan. Kansallisuuden tunto on herännyt ja sen ohessa halu parempaan. Monessa kohden nähdään talonpoikain käywan herrain kilwasssa uusiin wiljelystapoin. Pitäjän kouluja rakennellaan, kirjallisuutta wiljellään. Talonpojat rupeawat luottamaan herroihin, ja herrat käymään talonpoikain edellä parempaa kohden.

Hämäläinen on muodoltansa lyhyt-läntäinen ja tukewa hartiainen. Waaleaa, pellawan näköistä tukkaa pidetään kauniina sekä miehillä että naisilla. Rähynöltänsä on hän ujomainen, eikä pidä suurta lufua minä miehenä hän muuten pidetään, kun ei hänestä

mitään pahaa ja häpiällistä luulla, sitä ei hän kärke. Wieraan tullessa taloon ja isäntää kysyessä, vastaa se tavallisesti tuwan perältä, jos hän sattuu huoneessa olemaan: "Minähän se tässä olen ollut", jättäin wieraan itse päättämään, jos hän ansaitsee sen nimen vielä edeskinpäin taikka ei. Hämäläinen on lyhyt-puheinen ja wierasta kohtaan ulkoa nähden kylmä-luontoinen, waan siihen ei ole suuttuminen, Hämäläiseltä ei suinkaan puutu wieras-waraisuutta ja kohteliaisuutta, kuin hän waan ehtii saada ajatuksensa alkuun. Hän on wakainen ja miehuullinen, kestävä työssä päivän noususta päivän laskuun, jos työtä on; työn puutteessa ja talwen aikana hän osaa laiskutella oikein miehen tavalla. Hän ei tunkeu wieraan, mutta siihen joutunutta ei hän ollenkaan säikähdä; hän pitää järkensä kylmänä, ja voi selittää itsensä waarasta, jos miehen voimalla siitä käy selittäminen. Hämäläinen on rehellinen eikä milloinkaan epäluuloinen. Mutta kuin hän kerran on saanut syhtä epä-luuloon, niin ei sitä enää mikään hänestä ota. Hän on taika-uskoinen ja petetään keweästi noiturien juonilla; myös turwaa hän wälttämättömään salimukseen. Hämäläisen luonto on hyvänlainen, mutta kun hänessä joskus herää kostonpyhntö, niin hän on hirweä ja säälimätön; Suho Adaminpoika oli Hämäläinen, ja sen tuho-työt olivat pimeäjärkeisen kansan hirmuinen kosto itseänsä kohtaan walistuksen laiminlyömisestä.

Onko Hämäläisessä runomielisyyttä? Siihen on työläs wastata. Tosin löytyy harwa mökki, taloja en

mainitsellaan, joka ei olisi rakennettu jonkun järven tai lammin rannalle, ihanalle paikalle; mutta siihen ei tarvitse runomieli olla syynä. Järven rannalla on helpompi alkaa raiwaus-työtä kuin kankaalla, ja kalastaminen on hyvä siivo-keino. Hämäläinen ei kumminkaan puhkea lauluun, sillä ilmoittaa ksenä tunteitansa, hän pitää ne tykönsä, jos hänellä tunteita on. Miehet eivät ulkona laula, paitsi nuoremmat joskus riivo-lauluja. Naiset väliin loilottawat järvellä soutaessa taikka paimenessa jotain arkti-weisua, joka tavallisesti käy oman tefosella nuotilla. Tosin oli mainio runoilia Sak. Juben syntymältään Hämäläinen ja muutama vuosi sitte painettiin kirjainen: "Suvi-lauluja Hämehestä." Waan nämät harwat esimerkit eivät kieltänee edellisen lauseemme yleistä totuutta. Hämäläisiltä on wanhat runot peräti kadonneet, jos niitä isompaan määrään on löythyttään; ainoastaan Ritwalan laulut owat niistä rikkiömiä jäänöksiä; Karhu-juhlan runot he luultawasti owat saaneet Karjalaisilta.

Hämeestä ei ole tullut monta miestä, jotka Suomen historiassa olisi pääsneet suurempaan arwoon, mutta ne harwat owat voimallisesti tehneet työtä Suomen kansallisuuden puolesta, tähttäen niinmuodon hekin Hämäläisten yhteistä "lähetystä." Mainitsemme ainoastaan nimet Porthan, Sjögren, A. J. Arwidson ja Sak. Juben. Hämäläinen ei ole pääsnyt muiden Suomalaisten rinnalle maawiljelyksessä, keinollisuudessa, kätewyhydessä ja taidossa, mutta kun hänen ai-

kanja kerran tulee, niin hän on niissä ylentynvä ja niitä kannattawa kansallisella pohjalla.

Hämäläisten historia.

Useat nyk-ajan tutkioista päättävät Suomen kansan olevan pirstoja jostain suuresta heimokunnasta, joka keski-Asian lakeudella muinoin kuljesheli Turanin kansan nimellä. 4:llä vuosisadalla meidän ajanlufua tuli siitä heimosta Hunnein kansa Europaan ja 5:n vuosisadan keskiajoilla oli sen kansan kuninkaana Attila, josta yleinen historia kyllä tietää puhua. Hänen kuoltuansa häwisi Hunnein waltakunta, ja ne wieraat kansat, joiden oli ollut Attilaa totteleminen, rupefiwat nyt ahdistelemaan entisiä herroja, joiden tähtyi hajota sinne tänne. Kahdeksannella vuosisadalla tawataan heitä Ugrien nimellä Tsik-wirran tykönä ja Tschudein nimellä, waan moneen heimokuntaan jaettuina pohjois-Wenäjällä. Siellä oli heillä mainio Perman-waltakunta (Bjarmaland), Wienajoen warrella. Sen yhteyteen lienee kuulunut monta Suomen sukukuntaa, joihin Hämäläisetkin (Wen. Jäm, Skand. Tamaster, Tau-Ester) luettiin. Hämäläiset, jotka Wirolaisten kanssa owat läheistä sukua, asuiwat Watialaisten, Wessiläisten ja Karjalaisten keskellä Urali-tunturein lähestyiltä aina eteläistä Suomea kohden. Näiden kansain lähellä asuskeli Slawilaisia kansoja, ja tänne Suomen-lahden itäiseen päähän, Ladogan, Walget-järwen ja Ilmajärwen seuduille teki Skandinawian kuninkaat ja wikin-

git jota-retkiänsä, niinkuin he toiselta puolen kävivät Bjarmian valtaa ahdistelemassa. Suomalaiset (Tschudit) ja Slawilaiset elivät väliin hyvässä sopusessa, väliin he taas riitelivät, kunnes he kerran kutsuivat Waregilaisia ruhtinoita hallitsijoikseen. Kolme Waregi-weljestä tuli (Ruotsista) heitä hallitsemaan. Kurik, vanhin weljeksistä, asui Ladogan kaupungissa, Suomalaisien maassa; mutta kun hänen weljensä olivat kuolleet, pani hän asuntonsa Nowgorodiin, Slawilaisten maahan, ja valtakunta muuttui vähitellen Slawilaiseksi (Ryssän, Venäjän) valtakunnaksi, joka pikaisesti leweni etelään päin ja muutti pääkaupunkinsa Kiiowaan (Kivijokeen?). Suomalaiset, jotka waapahtoisesti olivat maksaneet weroa Waregilaisille ruhtinoille, niin kauvan kuin ne olivat heidän ruhtinointansa ja asuivat heidän maassansa, eivät tahtoneet sitä maksaa Venäjän valtakunnalle, ja niistä ajoista alkaa ne sodat, jotka werisinä ja hävittäväisinä ovat kestäneet meidän aikoihimme asti. Wirolaiset, Watialaiset ja Wessit (Wepjat) tappelivat Wenäläisten kanssa ja voitettiin. Sama lienee ollut Karjalaisienkin laita. Mutta Hämäläiset taistelivat jäykemmästi ja pitivät puolensa, ehkä heistä osa lienee jo niihin aikoihin (9:lla w. s.) tunkenut nykyisen Suomen maan eteläisille rannoille ja sieltä ylemmäksikin Lappalaisten sekaan, jotka niihin aikoin luultavasti asuivat yli koko Suomen maan. Silloin oli Venäjän valtakaswanut suureksi; se ulottui Suomen lahden ja Ladogan rannoilta Mustaan mereen saakka. Wladimir oli sen hallitsijana ja hän käänsi koko Venäjän kan-

jan kirstin uskoon (988). Hän perusti Valamon luostarin Karjalaisten kääntämistä varten.

Vladimir kuoli (1015); valtakunta jaettiin hänen kahdentoista poikansa kesken, joten se suureksi painunut Venäjän valta hajosi. Novgorod koki vielä kuitenkin pitää Suomen kansoja allansa. Jaroslav I, Vladimirin poika, antoi w. 1019 puolisojensa, ruotsin kuninkaan Olawin tyttärelle Ingegerd'ille (Inkeri) huomenlahjaksi Watialaisten maan, josta se sai nimen Inkerinmaa. Mutta Novgorod päätti myös kufistaa Hämäläiset. Jaroslavin poika Vladimir tunkeusi heidän maahansa, waan rutto tappoi sotiaain hevoset; Hämäläisiä ei saatu weron-alaisiksi, ennenkuin menen sotaretken perästä ja sittekuin Hämäläiset olivat lyöneet useita Novgorodin sotajoukkoja. Niin voittivat he iso-ruhtinnan Gläb Swiätoslawitschin w. 1079.

Vasta vuonna 1113 voitti isoruhtinas Mstislaw Wladimirowitsch Hämäläiset, joita nyt ruvettiin lufemaan weron-alaiden kansain joukkoon. Kuitenkin oli tämä weron-alaisuus jotenkin epä-wakaista. Mstislawin poika Wsewled kävi 1124 Hämäläisten maassa; mutta hänen wäkensä sai kärsiä nälkää ja kaikkinaisia waiwoja, keliuksen tähden. Saman ruhtinaan sanotaan peräti tehneen lopun Perman walttiosta (1130) ja nyt luullaan loputkin Hämäläisistä muuttaneen Suomen maahan josta he rupefiwat lähmään kosto-retkillä Novgorodein maassa. W. 1142 käwiwät he Ladogan sentuja häwittämässä; he karkoitettiin kuitenkin pois ja menettiwät paljo wäkeä. W. 1149 talwella, meni heistä tuhannen miestä jään yli

Watialaisten maahan, ja he saatiin tustkin palaute-
tuffi. Nowgorodilaiset kiittiwät kun saivat olla rau-
hasja; eikä heidän aika-firjansa lausuffkaan Sämeistä
40:een vuoteen.

Sämäläiset oliwat kääntäneet rosworetkenjä Ruot-
sin puolelle, josta heitä uhkasi yhtä suuri waara kuin
ikään Nowgorodista. Ruotsin wikingit käwiwät hei-
dän rannoillansa, Ruotsin siirtolaisia tunki heidän
maahansa asumaan, ja viimein tuli Ruotsin pyhä ku-
ningas Erik IX:s heitä tukistamaan ja fasteesen pa-
fottamaan. Hän woitti heidät tappelusja ja walloitti
heidän maastansa nykyisen warseinis-Suomen 1157.
Ne Sämäläiset, jotka oliwat jääneet tukistamatta, ko-
fiwat murtaa tätä Ruotsalaisten alkawaa waltaa,
mutta Nowgorodista lähdettiin taas liikkeelle, ja Sämäläisten
oli nyt taisteleminen kahja wihollista was-
taan. W. 1186 tuli joukko nuoria miehiä Nowgoro-
dista, häwittiwät Sämein maata ja weiwät paljon a-
sujamia wankeuteen; w. 1191 uudistiwat he retkenjä
Karljalaisten awulla, roswosiwat ja polttiwat Suo-
men maata aina Turkuun asti; jota myöskin häwi-
tettiin. Taas vuonna 1227 tuli Jaroslaw Wsewo-
lodowitsch purjehtien Nowgorodein kansja meren yli
Sämein maahan ja wei täältä paljo wankeja. Seu-
raawana vuonna läfsi 2000 Sämäläistä kostamaan
tätä retkeä. He purjehtiwat Ladogan yli, sen kaakoi-
seen päähän, ja saiwat joukon asujamia wangeikfi.
Mutta Ladogan kaupungin päämies Wladislaw saa-
wutti heidät, ja nyt nousi tappelu, jota kesti yöhön
asti. Sämäläiset anoiwat rauhaa, ja kun ei annettu,

niin he surmasivat wankinsa ja pakenivat metsiin. Joku wuosi sen jälkeen (1240) tapahtui se suuri retki Nowgorodein waltaa vastaan, jonka retken sen aikui-
nen Suomen piispa Tuomas luullaan matkaan saatta-
neen ja jossa ruotsalaisia, saksalaisia ja suomalaisia
(Hämäläisiä) sanotaan olleen sotawäkenä. Niistä
sai ruhtinas Alexander Newsky mainion weiton.
Sama ruhtinas teki talwella w. 1256 retken Sämein
maahan, raiwoten ja resiwoten, waan itse hän myös
menetti paljo wäestänsä. Tällä kertaa ei enää Hä-
mäläiset yksin olleetkaan Nowgorodeja vastassa.

Suomesja oli ruotsalaiset jo saaneet wakawan jalan
sian. Hämäläiset oliwat ankarasti taistelleet uskonsa
ja "itsellään olonsa" puolesta; he oliwat tulella ja
miekalla yrittäneet häwittää alkawaa kristikuntaa Tu-
run maassa, jotta walitukset heidän julmuudestaan
ennättiwät Roomaan saakka. Paawi iski näiden pa-
kanain hlitse pannaan salamaa, kehoitti kaikkia kristi-
tyitä ja erittäin Ruotsalaisia lähtemään risti-retkelle
heitä vastaan, huutaen, että he "pahan hengen awulla
oliwat ryöwänneet ja tappaneet lapsia, joille Kristus-
sen walo oli loistanut kasteessa; he oliwat epä-juma-
lilleen uhranneet täysi-laswuisia ja repineet heiltä si-
sälmykset; toisia he oliwat juoksuttaneet puiden ympä-
ri, kunnes he waipuiwat kuoliaana maahan; he o-
liwat puhkoneet silmät kristityiltä papeilta, jotka oli-
wat joutuneet heidän käsiinsä, silponeet heiltä kädet
ja muut raajat, ja polttaneet heitä, pahnoihin käärit-
tyinä, tulesja." Ruotsista, jossa pitkälliset keskinäiset
sodat wihdoin oliwat tauonneet, läksi Birger Saarle

näitä pakanoita vastaan; hän nousi maalle "Hämäläisten satamassa." w. 1249, tunkeusi syvään maan sydämeen, voitti asujamet ja wahwisti ruotsin wallan maassa, jonka warustukseksi hän rakensi Hämeenlinnan. Samassa wahwisti hän myös kristin uskon Hämeessä ja pani alkuun kirkkojen rakennuksia, joista Hattulan kirkko lienee ensimmäinen.

Näin kadottivat Hämäläiset itsenäisyyhtensä. Yhdeltä puolen he luultavasti olisivat voineet karfoittaa wihamiehensä, mutta kun niitä tuli kahdelta puolen, ja vielä lisä-haittana oli se, että maansa, johon he vasta nyhky-aikoina olivat muuttaneet ja josta heidän vielä täytyi Lappalaisetkin karfoittaa, oli peräti raiwaamaton ja wiljelemätön, jetta heitä nälkäkin hätyytti. Jos heidän maansa olisi ollut täydessä wiljassa, niin he kenties olisivat torjuneet wihamiehensä molemmilta puoliltaan. Nyht heidän oli antauminen kumminkin yhdelle näistä wihamiehistä, joko Ruotsalaisille, Wenäläisille taikka Näl'älle. Olisko se sattumus, että he joutuivat Ruotsin alle, joilta he saivat apua Wenäläisiä vastaan, kun he itse koettivat torjua nälkää itsestään ja lapsistaan? Saattaa sanoa sen olleen aiwan luonnollista, että niin käwi: Ruotsin valta oli silloin voimallinen, waan Nowgorodein niskoja painoi Mongolein raskas ijes.

Nowgorodit ei kuitenkaan tahtoneet hywällä laskea saalista läjistään, he koettivat riistää sitä vielä Ruotsalaisiltakin. Sepä lienee ollut Alexander Newskyn tarkoitus äskein mainitulla retkellä. Selkeämmin oli se tarkoitus nähtävä Nowgorodein retkissä

Hämeesen, vuosina 1292 ja 1311. Hämettä eivät enää kutsukaan Vämeihin, vaan Nemzeihin (Ruotsalais-ten?) maaksi. Viimeksi mainitun vuoden retkessä oli Nowgorodein päämiehenä heidän ruhtinaansa Dmitri Romanowitsch; he tulivat purjehtien meren ylitse "kauppa-wirran" suuhun, luultavasti samaan "Hämeen-satamaan" eli Pohjan lahteen, lähellä nykyistä Tamminiemen kaupunkia, johon Birger Saarle oli tullut. He polttivat kyliä, ryöväsiivät karjaa ja ihmisiä. Sitte he tulivat "mustaan wirtaan", kulki-
wat sitä myöden "Wanain" warustettuun paikkaan, jonka he polttivat, vaan eivät kuitenkaan voineet ottaa Ruotsalaisilta itse linnaa, läksiwät sitte pitkin "Kawgalan" ja "Bernan" jokia merelle ja purjehti-
wat kotimaahansa jälleen.

Sittekuin Ruotsalaiset olivat laajentaneet waltansa Raja-jokeen, ja Ruotsin kansaa oli muuttanut asumaan Uuden maan rannoille, herkeni nämät Wenäläisten retket Vämeihin maahan. Hämäläisten rajoja ruwettiin nyt sitä vastaan idästä ja etelästä, vielä-
pä vähä lännestäkin supistamaan, jotta heidän asuma-siakseen tuli nykyinen Hämeenmaa, itäinen Satakunta sekä Suu-pohjasta itäisimmät osat aina Mä-
järwelle, Lappajärwelle ja Ewijärwelle saakka. Länti-
simmät Hämäläiset, ne kuin asuiwat Turun maassa, Ruotsin wallan läheisyydessä, muuttivat vähä luon-
nettansa ja kieliparttansa, jotta niitä siellä asuwia e-
roitetaan Hämäläisistä ja kutsutaan Suomalaisiksi; heistä on koko maa ja kansa nimensä saanut. Itä-

Hämäläisten sekaan tunki Karjalaisia; niiden heimojen kesken onkin aikain kuluessa ollut monta riitaa; tiedämme Karjalaisten olleen Nowgorodein kanssa liitossa Hämäläisiä vastaan ja sittedin, kun koko Suomenmaa jo oli Ruotsin wallassa, keski yhtämittäisiä riitoja Karjalaisten ja Hämäläisten kesken. Nyt elää molempain välillä eri heimo, Savolaisten nimellä, ja niistä pitävät läntiset itseänsä Hämäläisinä ja itäiset Karjalaisina. Etelässä, niinkuin lännessäkin, likisti Hämäläisiä ruotsalaisuus, mutta keski-Hämäläiset ovat jääneet sekoittamattomiksi.

Mitä Ruotsin-wallan ajasta muuta Hämäläisiin tulee, niin se koskeapi Suomen historiaa yleisesti. Kuitenkin on tässä mainittawa, ettei herrain walta niinä aikoina rasittanut muita osia Suomen kansasta niin isossa mitassa kuin Hämäläisiä, ja siinä on selitys moneen seikkaan heidän nyhyisessä olennossaan ja luonteessaan. Nuija-sodan aikana hyrittikin Hämäläiset rawistaa päältänsä tätä orjuuden ijestä, waikk'ei se oikein menestynyt. Oli heillä keski-aikana pappiswaltakin rasituksena, ehkei niin painawasti kuin aatellis-walta.

Hämäläisten muinais-muisteita, taruja y. m.

Se rikas jumalasto, josta Kalewala niin somasti tietää runoilla, on melkein täydellisesti haihtunut Hämäläisten muistosta, niinkuin runot yleensä, ehkä luultawa on Hämäläisillä olleen sama uskonto kuin muillakin Suomen heimokunnilla. Tuskin Hämäläi-

nen tietää kuulleenja puhuttawankaan Wäinämöisestä, Ilmarisesta y. m. uroista, jotka Karjalassa ovat ikäänkuin kotiwaiketta. Tuoni, Tuonela on ainoa nimi-
tyks, joka Hämmäläisille näkyy olewan yhtä tuttu kuin Kalewalaisillekin. Agrikola osaa kuitentkin kokonaisen runon, jossa luetellaan iso joukko Hämmäläisten jumalia. Se on nähtävästi tehty paawin aikana ja kuuluu näin:

"Epä-jumalat monet tässä

Muinen palweltin caucan ja lässä

Näitä cumarsjit Hämeleiset

Sekä miehet että naiset.

Rongoteus ruista annoi,

Pellon Pecko ohran kaswon soi,

Wirotannas lauran kaitsti,

Egres pawut, hermet, naurit loi,

Kaalit liinat ja hamput edestoi.

Ucko annoi ilman ja weden tulon,

Käkri se lisäis karjan kaswon.

Myrckes orawat annoi metsästä,

Hittawainen toi jänixet pensast,

Tapio metsästä pydyhet soi,

Ja Uhti wedest kaloja toi.

Minimoinen wirdhet tacoi.

Rahkoi kuun mustaxi jacoi

Pieckis ruohot, juuret ja puut

Hallitsi ja sencalдайset muut.

Ilmarinen rauhan ja ilman toi

Ja matcamiehet edeswei.

Turrisas annoi woiton sobast,

Eratti murhen piti tawarast.

Tontu huonen menon hallitsi

Quin Piru monda wallitsi.

Capeet myös heildä cuun söt,

Calewan pojat nitut ja muut löit."

Soihin olisi vielä luettawat: Nauna, Kondus, Sakkamieli y. m. Näistä jumalista ei Hämäläiset nythään suinkaan tuntisi monta omaksensa, niiden soitto kuuluukin enemmän Wirolaiselta ja Lappalaiselta kuin Hämäläiseltä; waan siihenpä lienee kirjotajattin syynä. Kristin-oppi häwitti nämät "epäjumalat" kansan uskosta ja muistosta, waan Tonttuja, Haltioita, Menninkäisiä j. n. e. ei saatu pois. Piru tarwittiin Kristin opisfakin, johon vielä lisäksi tuli Berkele. Ukko, Jumala ja taiwas pidettiin niinikään, ensimmäinen merkitsemään ukon-ilmaa, Jumala korkeinta olentoa ja taiwas Hänen asuntonsa. Mutta helwetti lainattiin ruotsalaisilta, waikka Tuoni, Tuonelakin säilyi sen ohessa. Hiisi katosi pois kirkkoja rakennettaessa ja kelloja soittaessa, waikka hän niitä monessa kohden koki särkeä ja hajottaa. Hiisi waihettelee usein arwoa pirun kanssa, vieläpä joskus Lappalaistentin, ne kun Hämäläisiä ennen asuiwat heidän nythysillä sioillaan ja sitte tungettiin pois. Tuskin löytyne ainoatakaan pitäjästä, jossa ei olisi "Hiiden-kalliota", — "kiweä", — "fintaita", — "siltää", — "Pirun pesää" tai "Lapin nientä" eli semmoista jotakin. Yleensä tiedetään myös jutella Matista, joka meni Hiiden eli pirun palvelukseen ja osasi wikkellästi pettää juonillansa koko perheen, jotta

pirun akka usein lausui: "ei se Matti ole laita Matti!"

Muutamassa kohden jutellaan "metjän neitosta", esim. Pälkäneellä, jossa se wietteläi erään miehen kansansa lemмен liittoon ja synnytti pojan, josta tuli aimo uros. Tuttuja "edes-menneistä pyhistä" ei Hämeessä ole, niinkuin Turun maassa, ainoastaan Jannakkalassa kertowat eräästä pyhästä miehestä, joka ajan mittaan on muuttunut pispä Henrikiksi. Hänen muistoksensa löytyy siellä "pispän lähde", jossa hän muka olisi kastanut Hämäläisiä. Rantolan kartanolle, Wanajan kirkon lähellä, on sama pispä myös antanut nimen.

"3son wihaan aika" eli "mennyt sota", on melkein ainoa historiallinen muisto, ja "Kello-salmi" niminen paikka löytyy monessa kohden, johon seurakunnan kirkonkello olisi muka upotettu.

Hämäläiset, kun alinomaa olivat rajariidoissa naapuri-heimokuntainsa kanssa, saivat niiltä pahan nimen, ja heitä pilkattiin typeriksi. "Tyhmä kuin Hämäläinen", on sanan tapa Pohjalaisilla ja Savolaisilla. He owat näistä heimolaisistansa ilweilleet pahankurisia satuja, joista tähän otamme näytteeksi: Kerran, kauniina kesäpäiwänä, kun Hämäläiset olivat heinässä, äkkäsi yksi heistä hauen rannalla. Hän siwalssi sitä wikatteella, mutta löi oman päänsä poikki, wikate kun oli wäärinpuolin hänen kädesjängä. Toisen Hämäläinen, joka tuli saapuville, sytytti nyt kuolleen lähimmäistä kumppania sen murhaajaksi, waan se lausui: "Enpä minä häntä tappanut, itse hän ta-

voitti haufea näin", ja hänkin sieppasi pään kaulaltansa. Kolmas, neljäs ja vihdoin kaikki Hämmäläiset wakuuttivat näin toisiansa edellisten kuolemasta — ja tuli joka mies päättömäksi. Herran tekivät Hämmäläiset itsellensä huoneen, waan eivät panneetkaan siihen ikkunaa. Raiwatesansa päivän walkeutta ja isot aikoja tuumailtuansa, päättivät he kantaa huoneesen waloa säkissä. Se awattiin päivä paisteelle, suu sidottiin ja säkki kannettiin warowasti tupaan, mutta — ei saatukaan waloa. Sattumuksesta tuli heidän luoksensa wiisas mies, joka neuvoi heidän tekemään ikkunan seinään. Hämmäläiset hakkasivat koko seinän ulos — ja huone hajosi. — Kuokaa tarwittaessa päättivät he herran keittää puuronsa awennossa, johon he sen wuoksi kaatoivat jauhonsa. Yksi Hämmäläisistä lähetettiin maistamaan puuroa, waan kun ei se mies palannut, pelkäsi toinen sen syöwän hänenkin osansa ja läksi awentoon hänkin; sitte kolmas ja neljäs j. n. e. kunnes he kaikki menivät sitä tietä.

Näitä ja muita ilweys-satuja Hämmäläisistä owat pitkäälliset rajawihat synnyttäneet naapureissa.

Mitä olemme maininneet kansan tawoista, juh-lamenoista, pidoista y. m. Satakunnassa, sopii melkein yleensä Hämeeseenkin. Waan Hämeessä wietetään oikeata kansan-juhlaa, jonka wertaista ei mualla Suomes-sa ole, nimittäin Ritwalan Helkaa. Ritwala on kylä Sääksmäen pitäjässä ja sinne kokountuu kansaa wäliin koolta monesta ulko-seurakunnastakin mainittua juhlaa wiettämään. Tässä firjoitamme niin-kuin sitä wietettiin joku wuosi sitten; nyt on jo ru-

wettu siinä yhtä ja toista laimin hyömään, esim.: walkiata ei ole näinä vuosina enää ollut Helka-wuorella, niinkuin ennen. Helaa-tuorstai-iltana kokountuiwat neitot Naitin ristille, josta käsi-kädessä nelin wiisin rinnatusten läksiwät laulellen kulkemaan pitkin kylän raitteja ja teitä, ja wiimeksi pysähtyiwät Helka-wuorelle, joka on wähän ulkona kylästä. Tällä wiettiwät wähän ajan leikeillä ja hyppyillä "hela-waltian" ympärillä, sitte palasiwat taas kylään, jossa vielä leikkiä ja iloa jatkettiin. Niin hypätesssä kuin kulleissakin laulettiin "helka-wirsiä", ja sitä tekiwät joka pyhä-ilta Pietarin päivään saakka. Wanhaan aikaan eiwät muut kuin puhtaat neitot saaneet "Helkaa huutaa", sekä miehet että naidut waimot ja raiskatut tytöt saiwat katsella kaukaa. Nykyään sallitaan poikainkin seurata myötä Helka-wuorelle leikitsemään; tuitenkin lähwät he aina eri-joukossa perässäpäin. Kuinka wanha tämä Nitwalan juhla lienee, ei tiedetä. Sen luullaan olleen mailman alusta; ainakin se on ollut joku uhri-juhla, ja jälkeempäin on tähän yhdistynyt tarkeitseksi erinomaisten tapauksen muistossa pitäminen. Nitwalaiset luulewat mailman lopun tulewan eli wähintäkin kato-wuoden, jos ei helkaa wietettäisi.

Runoja, joita neitot laulawat helkaa-wiettäessänsä, on neljä, nim. Alku-sanat, Mataleenan wessi-matka, Inferin sulhot ja Annikan runo. Ne owat erinänsä painetut sekä myös Gottlundin D-tawassa ja Rantelettaressa eikä siis tarwitse niistä tässä erinänsä jutella.

Hämäläisen vuosi.

Katsellessamme elatuskeinoja Hämeessä, ovat ne melkein samanlaiset kuin jo olemme kertoneet Satakunnasta. Waan miten ne kullekin vuoden ajalle sopivat, on tässä kerrottava. Pää-elatuskeino on maawiljelys ja siihen menee kaikki toimi ja aika. Hyvän kaswatus on tosin päätoimi Hämäläisen maawiljelyksessä, mutta pellawain kaswatus on siinä myös tärkeä haara, ja se on näinä viimeis-wuosina lähnyt vielä tärkeämmäksi, kun pellawia on ruwettu Tampereen tehtaassa valmistamaan kankaitsi ja langoiksi. Pellawan-tekoon menee paljo aikaa, sen kylwöstä viimeiseen muokkaukseen. Itse pellawa on kaunis, wiheriäinen kaswi, sinisillä kukkasilla. Sitä nähdään keski Hämeessä melkein joka pitäjässä, maa kun siellä on otollista pellawille, n. k. hiki-hieta. Pellawa kylwetään tuomen kukoistamisen aikana; heinäkuun alussa ovat naiset ja lapset perkaamassa ja samaan aikaan kuin muut kaswit korjataan syksyllä, rewitään myös pellawat maasta ja rohitaan "sylyt" niistä pois "rohka" nimisellä koneella. Särvien ja lammien rannoilla näkyy joka paikassa seipäitä ja waajoja, jotka ovat sinne pantuina pellawain lioittamista warten. Niiden wäliin nyt upotetaan pellawat wähisissä sitomisissa kahdeksi wiikoksi, kunnes riihi-töistä ruwetaan pääsemään. Silloin otetaan ne taas hylös ja pannaan kuiwamaan joko aidalle asettain sitomissaan, niinkuin Vängelmäellä taikka ruohostalle lewittäin, niinkuin Lammilla. Edellisellä käytöksellä saadaan wi-

heriäistä, mutta tukewaa kuitua, jälkimmäisellä walaistua, mutta heikompa. Sitte niitä vielä kuitataan saunoissa, jonka jälkeen "luut" niistä surwotaan loukuisia. Joka siihen aikaan, noin lokakuussa ja marraskuussa, sattuu kulkemaan Keski- ja Vänsihämeen seutuja, kuulee aamusilla warhain joka saunan edustalta yhtä-mittaisen kolkutuksen. Se on loukutus, jota työtä tekee miehet ja naiset. Kun pellawan korsi näin on saatu murretuksi, tulee kiihtaus, jota ainoasti naisväki tekee. Sillä hiestataan pois korsi kuidusta, jota vielä "widotaan", ja sitte kootaan formauksiin, sidotaan kimpuille ja wiedään aittaan, kunnes ostaja tulee taikka itse mennään markkinoille elikkä pellawat käytetään omiin tarpeisiin. Hinta on näinä aikoina ollut 2 tai 3 ruplaa l^w. Josi talo woipi näin kaswattaa 20 taikka 40 l^w ja saada niiden hinnalla kaikki raha-maksonsa suorituksen. Palkolliset saawat osan-palkastansa pellawissa taikka pellawa-maassa.

Pellawain valmistus on vuoden viimeinen työ. Joulurupeaa lähestymään ja sen wietämistä valmistetaan joka mökissä. Olemme jo Satakunnasta kertoneet miten joulua wietetään; ja kun tapa siinä kohden on Hämeessä melkein yhtäläinen, niin emme sitä tässä enää lähde kertomaan. Jos Hämläinen kesä-aikana jaksaa tehdä paljo työtä, niin osaa hän sitä vastaan käyttää jotenkin helppoa elämää talwella. Vähyt päivän aika menee häneltä poltto-puitten ja hakojen wetämisessä ja hakkuussa sekä heinäin ja lehtien noutamisessa. Hupaiset ajat owat silloin ne pitkäät puhteet, joina oikein oppii tuntemaan Hämläisen

luonteen. Runeberg on tarkalla runo-silmänsä saattanut ne erinäiset kohdat Hämäläisen elämästä ja koonnut niistä viehättävän kuvan, josta tähän otamme mukaisella vähäisen osan.

"Niinkuin fauna, hänen ainoa ja välttämätöin liika-tarpeensa, muodon ja etuinsa suhteen, ainoastaan vähä awarempi, on pirtti, jossa hän asuu. Sen sisusta näyttää oudolle kummallisen kuvan. Seinät ja permanto törkeästi vuoltuista hirjistä ja plankuista, ovat syhi-mustat, edelliset sawusta, jälkimäinen laakesta, mikä on vuosi-kausia pesemistä odottanut. Katto näkyy harwoin; sen peittää wahwa sawu, joka mustana pilwenä rippuu sylen korkealla maasta, ilman ketään waiwaamatta. Väliin näkyy lakehisen läpitse waalea-sininen talwi-taiwas ja joku tähti. Ukfunoita ei ole, ainoastaan iffunat, joiden lauta-luufut päiwällä tarpeen mukaan awataan ja suljetaan. Paasikivistä ladottu kiuwas on koko puhteen tähdessä kirjastuksessa. Hirmuinen rowio mänty-ranvoja palaa liedellä ja walaijee koko pirtin, jonka lisäksi vielä päre-soittoja palaa siellä ja täällä seinän ra'oissa ja pihdeissä. Tässä walosja liikkuu tai lepää usein aika joukko ihmisiä. Naiset istuvat rukkiensä ääressä taikka askaroitsewat taikina-kaufalon, ja padan wieressä, miehet tekewät astioita, loppia, rekiä, sukia y. m., kerjäläiset ja koturit oikowat pesän edessä ja joku wanha ukko firoo taitawalla kädellä päreitä ohkaijista jaloista. Päreet owat välttämätöin tawara huoneessa. Lapsiparwi on silloin tawallisesti kiwennyt kiukaalle, jossa se elää ja firtuu hywässä sownussa firtkain kanssa;

pittään purtilon edessä lähellä ovea nauttii talon he-
wonen silppua, lämmintä ja hyvää seuraa, ja tulko,
ellei hän vielä ole nosnut orrelle perheinsä, kähs-
fentelee yhdestä nurkasta toiseen, ystäviänsä tervehtä-
mässä, ollen joka paikassa niinkuin kotona. Joka täm-
möisestä huoneesta luulee kaiken hyvän olon poiste-
tussi, se pettyy suuresti; ei ainoastaan sen ole tässä
hyvä olla, joka tästä on kotosin, vaan senkin, joka
on kasvatettu aiwan toisissa tawoissa. Ilma tam-
möisessä pirtissä on terve ja raitis alinomaisen läm-
mittämisen ja wedon tähden, ja kaikki mitä ilkiätä o-
lisi katsella, se poistetaan suurella huolella. Musta
permanto lakkaa näkymästä siivottomalta kuin ei se
enää nähtä wilahdustakaan entisestä walkeudestaan,
ja ihmis-luonto kärjii vähempääkin siivoa, kun pa-
rempaa ei nähtä taroitettawankaan. Olimaan talon-
poika ei elä huolimattomassa teeskenneltyssä siivou-
dessa, hän majaillee erämaassa, ja hänen tullessansa
talwi-tylmästä lämpimään kotiinsa, kuka kysyy, onko
hänen pirttinsä musta tai valkoinen, pesty tai pese-
mätöin?"

Tämä on kirjoitettu erittäin Saarijärwen pitä-
jästä noin kolmekymmentä vuotta sitten. Mutta se
sopii vähällä eroituksella melkein yli Hämeen vielä
tänäpäivänä, olletikin sisämaissa. Tosin on sawu-
pirtin, tiukaan ja lakehisen siaan tullut takka-pesällä
ja sawu-torwella warustetut tuwat, joissa klasi-akku-
noita on puu-ikkunain siasa, mutta päre-sawu mus-
tuttaa vielä seinät ja katon, eikä permannossa näy
vielä sen enempiä walkeutta. Isäntä-wäellä on tosin

eri makuus-huoneensa, mutta tyhnsä ja askareensa he vieläkin tekivät ja ateriansa he syöivät palkollisten kanssa. Hewonen on tosin owen suusta saatettu omaan soimeensa, mutta kanat saavat vieläkin oleskella ihmisten parissa. Siivo-emäntä pitää pöydät, lautasat ja lehdot puhtaina, ja ainakin on semmoisessa tuwasssa hupaisempi olla kuin niissä n. k. siivostyneissä talonpoikain huoneissa, joiden seinät, permatot ja katot luulewat olevansa sawusta puhtaita, waan joissa ruokottomuus pistää silmään joka loukkaasta; joissa pesemättömiä astioita ja ruuan jäännöksiä näkyy maalatulla pöydällä, siivottomia waaterääsyjä joka lautasella ja joiden owista sisälle mennessä häijy wiinan lemu tulee vastaan.

Waan tätä kuwausta tulee vielä jatkaa Runebergin sanoilla: "Oksa asujamista Härmäläisen pirtissä, mainitsin kerjäläiset ja koturit, ne owatkin niin tavalliset ja tärkeät osat perheessä, että siitä puhuesssa, molemmat waatiwat likemmän kiertomuksen. Koturit (itselliset, loismäki, ketit), owat Suomen talonpojan toiset pääaskehet. Niinkuin pääaskehenen, waatii koturikin itsellensä ja omaisillensa asuinsiaa talonpojan katon alla, ja saapi sen, niinkuin pääaskehenen, ja elää niinkuin sekin siitä mitä päivä tuottaa. Hyhyry, jonka hän siitä maksaa, on tavallisesti se työ, että hän itunasta nakelee pirttiin lämmitys-puut. Mitä hän muuta hyötyä tekee talolle, siitä on eri palkinto. Semmoinen mies elää, jos ei hän taida käsitöitä tehdä, vähällä kalastamisella ja metsästämisellä ja lyöpi sen ohessa itsellensä vähän lohon talon-metsää nauris-

kaskeksi, joka etu on hänelle yhtä vähän suvaittu kuin tielletty. Jos hän voi hankkia itsellensä lehmän, niin se elää siinä kuin isännänkin lehmät elävät ja asuu heidän kanssansa samassa navetossa. Kun koturin tarpeet ovat vähät, ja hänen kulunsa, isännän tietämättömyydestä hyvyhydestä vielä vähemmät, niin hymärretään miten hän, enemmän kuin muut, on valmis noudattamaan Suomalaisen taipumusta laiskuuteen. Usein nähdään hän oikovan talwella uunin pankolla, kessällä päivä-paisteessa pyörtäenöllä. Epäilemättä ovat nämät koturit haitallisia sekä maanviljelykselle yleisesti, että niille erittäin, joiden luona he asuvat; mutta jalo näyttäikse yhteisen kansan mielenlaatu siinä, että hän ilman parempaa palkintoa antaa osan ahtaasta asunnostansa ja vähästä rawinnostansa näille kodottomille ja leivättömille weljillensä."

Tämä kuvaus loismäestä Saarijärvellä sopii yleisesti Hämeesen ja ehkä muuallekin vielä näinä aikoina. Muissa maakunnissa löytyy sentään enemmän työ-ansiota näille kujan kotolaisille pruukeissa, tehtaisissa, lainan kulussa, kaupungeissa, j. n. e., mutta Hämeessä ne ovat liika-työpääläisinä maaviljeliäiniskoilla. Täällä, jos nuo harwat pruukin-laitokset, sahut ja vähäpätöiset kaupungit eroitetaan pois, niin jakauu yhteinen kansa talon-isäntiin, torppareihin, palkollisiin ja itsellisiin. Ne kolme edellistä ovat maaviljelyksessä kiini. Oikeastaan jakauu kansa täällä niinkuin muallakin kahteen luokkaan: oma-waltaisiin ja muiden wallassa olewiin. Välikimmäisten luonto on aina pyrkii pois tilastaan omaan waltaansa. Tren-

gillä, kun hän menee naimiseen, on siis edessä joko pyhä palveluksessa tai jäädä "itselleen." Siellä, missä on ollut kruununmaita, on hänen sopinut raiwata itsellensä uudis-asunnon, josta monen pettu-päiwän perästä on saattanut kasvaa hywäkin perintötalo. Toisessa paikassa taas on hän muuttanut jonkun talon maalle torppariksi, kuokkinut ja raatanut, kunnes hän uudesta maastansa on ruwennut saamaan itsellensä ja omaisillensa jokapäiwäisen leiwän. Semmoisia torpparia on esim. Englandsissa suurin osa maawiljeliivistä, ne niin kutsutut "farmerit", waan mikä eroitus meidän torpparien ja Englandsin farmerien välillä? Täskimäiset wuorowat maa-lohon omistajalta, wiljelewät ja lannoittawat sen niin, että se tuottaa kaikkein suurimman mahdollisen kaswon ja woiton. He eiwät ainoastaan kaswata jywiä, waan kaikkea, mitä ikänä maassa kasvaa ja ruuksi käydetään, samassa kuin he pitävät hyödyttävää karjan-hoitoa ja myhwät lihaa, woita, juustoa, kaalikaswuja, munia j. n. e. Niin käwisi meidänkin torpparien tehdä, — jos paikalla saisi kaikki tuotteet muutetuiksi hywällä woitolla rahaan, niinkuin Englandsissa; mutta meidän kaupungit eiwät ole Englandsin kaupunkia eikä meidän kulkuneuwo Englandsin kulkuneuwoja, jos meidän torpparien nero ja wireys olisikin yhtä suuri kuin Englandsin farmerien. Vielä löytyy niitäkin perheitä, joiden isät antauwat jonkun kartanon muonamiehiksi; semmoisina he saawat nauttia kumminkin puolta-wapautta. Mutta suurin osa trengeistä jäiwät naituansa tyttänään "itselleen", ja Herra tiesi,

millä he kaikki henkeänsä elättävät, lapsensa he kumminkin tavallisesti saattavat mieron-tielle, kunnes he laswawat, pääsivät jonkun palvelukseen ja taas wuorostansa rupeawat olemaan "itsellänsä." Viimeisinä aikoina on walitus-huutoja ruwennut kuulumaan heidän ylitseänsä, ei ainoastaan Hämeestä waan myös Sawosta, jossa heidän lukunsa ja tyhenemättömyhtensä liene ehkä suurempi.

Waan seurattaamme vielä Runebergiä: "Toinen wälttämätöin asujakunta talonpojan pirtissä on kerjäläiset. Se on kyllä tosi, ettei ne ole pyshwäisiä, waan tulewat ja menewät; kuitenkkin kuluu harwa päivä, jona maantienwarrella olewat talot eiwät heistä saisi wieraaksi yhden tai usiamman, jotta tähän käy sowittaa Stagneliuksen tutut sanat: "aihe on ikuinen, warjot katoawat." Kerjäläistä ei milloinkaan ylenkatsota. Häntä seuraa Jumala, niinkuin Homeron kerjäläistä, ja hän tulee usein waimoneen, lapsineen, käyden talosta taloon, jokapaikassa kohdeltuna wieraana, ei missään armon tullen. Riukkaassa on lämmintä hänelle, niinkuin muille, ei hän mitään pyhdy; jokainen tietää hänen tarpeensa ilman puheitta ja kokee niitä tilaansa myöden auttaa. Ei hänen eteensä heitellä hyljättyjä paloja; hän aterioitsee siinä kuin kaikki muutkin ja yhtä ruokaa; monta laija ei olekkaan. Hän juttelee, jos hänellä on jotakin juteltawaa; hän waihettelee pila-puheita jonkun kanssa talon-wäestä, jos häntä se haluttaa; hänen lapsensa, jos hänellä semmoisia on muassansa, leikitsewät talon lasten kanssa. Illalla käy hän lewolle sinne, missä hän löytää soweliaan

fian itsellensä kiukaalla tai pankolla, kärkevä, jos joku on saanut paremman fiau, ja kärkeä, jos hän itse on löhtänyt. Hänen lähteissänsä, jos hän on kiwulainen taikka hänellä on muita kiwulaisia hoidettawana, waljastaa talonpoika, kiwanhan tawan mukaan hewoisensa, ja saattaa hänen ilman wastahatuisuutta lähimmäiseen taloon."

Näin oli laita ylimaassa aina vuoteen 1852 jona arm. asetua laillisesta waiwais-hoidosta annettiin. Sitä ennen oli tosin muutamia paikkoin ruwettu antaa seurakuntain omia kerkijäläislapsia vähimmän waatiwalle kaswatettawiksi, jottei ne mieron tiellä jäisi peräti ilman oppia. Muistutettawa on kuitenkin että missä mieron lapsia puhteen-aikoina eli pyhä-päiwinä oli pirtissä, niille annettiin kirjia käteen ja heitä opetettiin lukemaan, joka opetus tawallisesti oli jonkun euron welwollisuutena. Nyt on asia muuttunut. Seurakuntalaiset maksawat kappansa waiwais-heidolle. Kerkijäläiset eivät saa kullea. Niitä maksajain ja waiwais-hoidon välillä on loppumaton, ja myös awun ottajain nurruminen. Kerkijäläisistä ei sittekkään päästä; niitä kullea, jos ei muulta, niin ulko-seurakunnista; ja niitä ei enää pidetä wieraina, waan wihallapsina, sittekuin pakko tuli warallisille maksaa osansa waiwais-hoidolle, jota ei vielä suinkaan ole missään saatu mielen mukaan järjestettyä.

Näin olemme eksyneet Hämmäläisen puhteista waiwas-hoittoon ja kerkijäläisiin; mutta ne kuuluwat luonnon mukaan yhteen, ja nyt on aika palata wuosi-töihin.

"Matti pihdin nostaa, Matti pihdin kaataa", on vanha sanan-tapa, jolla tarkoitetaan, että puhdetyöt alkavat syys-Matista ja loppuvat kevä-Mattiin, vaan sitä lakia ei juuri missään enää noudateta. Se olisikin aiwan suurta laiskuutta, kun päivän-waloo kevä-Matin aikana on ainoastaan 10 à 11 tuntia. Talvi-töitä kestää kuitenkin aina wapunpäivään saakka, ja niihin kuuluu, paitsi mitä ennen jo mainittiin, myös kalastaminen. Muutamissa järvisä vedetään nuottaakin talwella; waan erinomattain pyhdetään mateita sekä koukuilla että rhyillä. Mateet ovat talwella aimo-kaloja ja niiden mäti on herkkua.

Wapun-päivän tienoilla alkaa kevä-työt, joista ensimmäinen on aitaan korjaus. Sitte ruwetaan tou'olle ja kylwetään ensiksi papuja eli herneitä, sitte kauraa, ohraa, pellawaa, hamppua, nauriita, pannaan perunoita ja istutetaan kaalia, räätiköitä eli lanttuja y. m.

Palkollisten palkat maksetaan isoksi osaksi luonnossa, johon myös kuuluu että miehet saawat pella- ja tupakka-maata.

Kewä Hämeessä on usein sangen wiehättävä, erinomattain sille, joka aamulla warhain sattuu olemaan sitä katselemaassa lehtoifella mäellä, jonkun järwen rannalla. Hurinko on nousemaassa ja sen jäteet lewittävät walonsa puiden latwoihin, mäelle, kedolle ja thwenelle weden kalwolle, jossa kalat ilossansa mukkelewat. Metsän ääressä kuhertaa teeri, nauraa metsäkana, wiheltää metso; tuolla kukkan kiki yksinänsä, tuolla wisertävät peipokset, tertut, rastaat, sirkut. Tuomet tuoksuwat kukkinsa löyhkyä, ja kedot hehtawat

loistawassa puuvuossassa. Rannalta, lehtipuiden warjosta lähtee päivä-paisteesen jalo joutsen-pari, ja vähän matkaa heistä uiskentelee forsia. Järwen toisella rannalla näkyy huoneita hynä peltoja ja niittuja; siellä hynnetään, kylwetään ja äestetään; warja seura emäänsä tasaisilla askelilla wakoja myöden. Talon "kodasta" nousee vähäinen sawu, siellä on emäntä ruan-laitannossa. Kuffo lentää aidalle ja weisaa wärshjäänsä, teeren ja käen kilwalla.

Karjan hoitoon ei suurta työtä tehdä. Sitte kuin tuskalla ja waiwalla on saatu talwen yli eläetettyksi isompi luku lehmiä, kuin ruokawarat kannattaisi, lasketaan ne kesän tullessa, monella taikamenolla laitumelle joko itsenään taikka paimenen kanssa kulkemaan. Niitut saawat sillä aikaa kasvaa miten woiwat; niille ei tehdä juuri mitään, ellei niitä, joskus karjita, kun rupeawat weskomaan, ja ojiteta järin wetthesä. Harwa talonpoika vielä kaswattaa kylwö-heinää pelloissa, ehkä jo muutamien paikoin alkawat huomata kylwö-heinäin arwon, nähdesjäänsä herrasmiesten niiden kaswattamisesta hyötyvän.

Kewä-työhin kuuluu myös kalastaminen, kuitenkin siwu-mennen. Rantain auetessa pyhdetään ryssillä haukia, jotka silloin kutewat, ja joiden tapa on nousta ylös niituille, joissa wain on senkin werran tulwawettä että kalan selkä kastuu. Silloin niitä saa ah-
rainellakin päivä-sydännä, kun ne makaawat rannoilla, eiwätkä auringon paisteessa mitään näe. Mäin-
nioita kaloja on myös Hämeen lahnat, joita niin ikään kudin aikoina pyhdetään. Lahnalla on oikeas-

taan kolme kudem aikaa, joista yksi ja paras on tuomen kulkiesja. Silloin nousee lahnakin suurisja parwisja niin matalalle että uimukset näkyvät. Waan nuotalla ei semmoisesta parwesta usein saa ainoatakaan, lahna kun on saugen arka. Lahnoja warten tehdään erithisiä werkkoja, joiden etu-puolella on harwempi filmus-kerta. Lahnan ollessa kudulla, lasjetaan werkot hiljaa eteen, ja kun hän on työnsä toimittanut, lähtee hän uimaan pois lahdesta. Hänen wastasjansa on nyt werkot. Toisinaan älyhää lahnaparwi niin taitawasti karttaa werkkojakin, ettei yksikään ainoa heistä jää, toisinaan jäävät he kaikki. Sanotaan lahnan, ollessa hywällä mielellä, katselewan werkkoa ja uskaltawan pistää päänsä filmukseen, waan hawaittuansa langan tarttuwan leukapieliinsä, rupea hän kamoksumaan ja wetähy takaperin, mutta nyt hän tuntee langan ewäissjansa niistä ulkosilmuksista. Hän jäikähtää kowin ja rynnähtää eteenpäin, waan käy kuduksistanja vielä pahemmin kiini. Souduttuansa pääsemättömään, kietoa hän itsensä moneen kertaan lankoihin ja filmuksiin, ja lyhdetään semmoisena werkosta. Lahnoja saadaa melkein joka isommasta järwestä Hämeessä; paras saalis oli muutama kymmenkunta vuotta sitte Wesijärwessä, etelä puolella Päijännettä. Sieltä ne owat paljo vähentyneet, milt'ei kadonneet, mutta hywiä lahnoja saadaa vielä koolta Lopella, Hauholia y. m. Baitsi näitä, ppyhdetään kewäällä, kudem aikana, kaikenlaisia muita kaloja, waan hawaittu on, että semmoinen järjetön kalastus on kalain loppu, jonka tähden usean pitäjän talolliset owat

suostuneet joko tykkänään luopua kalastuksesta muutamaksi vuotta taikka olla kalastamatta kuden aikoina sekä wiljellä ainoastaan harwa-werffeisia ppyhdyksiä ja nuotan perää.

Kewä-keinoihin, ehkä laisja kiellettyihin, kuuluu myös metsästäminen. Se on, niinkuin wahingollinen kalastuskin, enimmäiten koturien työtä. Talwella ppyhdetään muutamien paikoin teeriä koiwujen latwoista pauloilla, joihin pannaan riihimättömiä tähtäpäitä syötiksi. Mutta kewäällä ja Marian päivän aikana, kun teeri rupeaa kuhertamaan, ammutaan sitä monilla keinoilla; samoin metsoa soinnolta, joka metsä-miehelle on sangen hupaista. Wapun-päivän aikana on paras metson saalis, ja sitä ppyhdetään sillä tawoin, että metsämies yö-sydännä käy sinne, kussa hän tietää soinnon olewan, tawallisesti keskellä metsää, jollakulla mäellä. Ensimmäisessä aamu-hämärässä alkaa metso sointonsa, joka kuuluu, niinkuin se napahuttaisi khta pientä kiweä yhteen, kolme tai neljä kertaa, jonka jälkeen se ikäänkuin niillä jauhattaisi; sitte se on hetken waiti. Jauhattaessa saa ppyshymies sitä lähestyä millä riennolla hywään, metso kun silloin ei näe eikä kuule; waan sen takessa ja waiti ollessa, älköön mies hiisuttako filmä-ripseitänsäkään, metso huomaa sen kohta ja lentää tiehensä; muuten saa mies kyllä seisattua näkhyiin. Paikalle tultuansa on hänen myös ampuminen metson jauhattaessa, sillä jos ei hän osaa kkan niin ei metso lennä pois ja hänellä on tilaisuus ampuu uudestaan. Pyhitä löydetään siten, että niille wi helletään pillillä, johon ne wastaawat ja jota ne itsekin

lähestywät. Pöhyt asuwat synkissä metsissä, samoin metsot ja koppelot (naaras-metsot), waan teeret oleskelewat koiwu-wiidoissa, kuloissa, niituilla ja jäällä.

Säiden lähteissä ammutaan wesi-lintuja. Wuosivuodelta walitetaan lintuin wähenemistä, mutta ei ukaan pidä huolta laista, joka kieltää lintuin tappamisen kewäällä. Olis yhtä tarpein luopua tästä keinosta, kuin kalastamisestakin, taikka se olisi kumminfin rajoitettava wähemmän wahingolliseen aikaan, sillä ennen pitkää häwitetään linnut metsistä aiwan soku puuttoon.

Kewäällä on kaks juhlaa, joiden aika Hämeessä usein on sangen ihana, Helaa-tuorstai ja Heluntai, silloin nuori kansa pitää iloa ulkona hiipan juoksulla ja muilla leikillä, ja polttua "helaa-walkiata" kulkuloilla ja järwen rannoilla, kareilla ja luodoilla.

Tuomen jälkeen kukoistaa pihlaja ja sen perästä nuo ulkomaalta tuodut firenit. Silloin alkaa koiwun ja haawan lehti saada täyden lewynsä sekä kaikkien puiden, joita Hämeessä kaswaa, niinkuin wahterien, lehmukien, saarnipuiden, jalajien, saksan pihlajain, paartamien y. m. Niituille ja metsiin ilmestyy kaikenlaisia kulkasia. Koko ilma on täynnä kuloista löyhkyä, ja näyttää ikäänkuin luonto silloin wiettäisi suurta, wuotista riemu-juhlaansa. Laulu-linnut säweltäwät vielä ahkeraa, ja käki huokailee kaks äänistä nuottiansa. Kuis alkaa hedelmöitä. Se on Juhanneksen aika. Kalkki kewä-työt owat päätetyt; ksetöihin ei ole vielä ryhdytty, ja ainoastaan peltoja walmistetaan syys-tylöjä warten; kytömaita polte-

taan siellä täällä, missä suon-liuska taikka newa-niittu on saatu ojitetuksi. Waan pian alkaa kesä-työt, joihin erittäin kuuluu karja-ruuan kokoaminen. Ensimmäinen on lehden tefo, joka pidetään oikeana huvi työnä. Kaikki talon wäki menee tavallisesti lehteen. Koivut ja haawat maksawat siihen weronsa. Missä kauniin lehtipuu nähdään, se hakataan maahan ja oksat lehti-
neen karsitaan pois ja sidotaan kerpoimille; ranko jä-
tetään lahomaan ja maata kostuttamaan. Toisin pai-
koin ollaan kuitenkin säästävämpiä, jotta rangot jos-
kus kootaan pinoille "lehtipuiksi." Kervot pannaan
niittu-latoihin kuitwamaan ja tuodaan heinäin kanssa
kotiin. Ne ovat terveellisiä ruuan lisäksi elikoille;
hewokset ja lampaat syövät ahneesti haawan lehtiä.
Samalla tehdään wihdat, joita wuodessa tarwitaan
paljo, kun joka ilta saunassa käydään; ne tuodaan
jo tultaessa kotiin. Siihen aikaan on tavallisesti
mansikat ja mustikat kypsä, ja koivuista lähtee tuo-
hi, jotta lapset saawat poimia marjoja. Nyt ei enää
kuulu lintuin laulu, paitsi joskus käen kufunta. Kau-
niina kesänä kukkui se wäliin heinäkuun 21 päivään,
mutta sateisena ja kylmänä kesänä ei sitä paljo kuulla
jälkeen Juhanneksen. Rastas ja paju-kerttu (*Sylvia*
Trochilus) wetelewät vielä wirsiänsä ilta-yöllä, ja
ruisrääkkä pitää ääntä niitulla, waan muut linnut
ovat melkein kaikki waienneet; kullakin heistä on poi-
kuunsa hoidettavana.

Lehden tefoa jatkaa heinä-tefo. Niitut ovat e-
nimmästään luonnollisia. Ensiksi mennään kaukaisille
niituille ja otetaan ewäs myötä, joka on: leipä, suo-

lanen kala ja talkkuna-jauhot sekä piimää lefferiin. Syötäessä sekoitetaan piimää ja talkkuna-jauhoja tuoksoseen; siinä on fitte ateria. Jos Hämäläinen talvisaikana päästää itsensä vähällä työllä, niin on kesällä toinen laita. Hän on työssä päivän noususta päivän laskuun, s. t. s. kello 4:stä aamulla kello 9:ään ehtoolla; saattaapa vielä mennä nuotalle puoleksi yötä. Rotoniitut forjataan viimeksi. Hupaista on katsella tätä työtä. Miehet ja naiset ovat puhtaissa vaatteissa, valkosilla paidan-hioilla, ja kun talo on isompi, jotta paljo on väkeä niitulla, niin se on sitäkin hupaisempaa. Miehet käyvät vino-riivissä, niittäen kahdelle puolen, käyrillä wifatteilla, jotka wälkkyvät päiväpaisteessa, naiset haravoitsewat ruokoon ja karhoon, josta fitte wiedään latoon reellä ja hewosella; muutamain paikoin ne kannetaan witsa-köydellä. Waimo-wäkeä ei Hämeessäkään käytetä muissa ulko-töissä, paitti lehden teossa ja elon forjuudessa.

Heinä-aikana on kesä usein kauniimmallaan. Raikki laswit ovat silloin tähdessä woimassa, muutamat tuleentumassa. Ajatella kelpaa lauantai-iltaa semmoisen wiikon perästä, jona kuivat heinät ovat saatu forjuun, ollettkin kirkon seudivilla, jossa kylät ja talot ovat taajemmassa. Ihmisiä palajaa kotiinsa joka haaralta sekä wesiä että maita myöden; heidän muotonsa ovat wäshyneen, mutta tythywäisen näköiset, kun vuoden tarpeet ovat saatu hywään forjuun. Koko luonto näyttää iloiselta; tosin ei se ole enää samaa riehuwaa riemua, johon linnutkin panewat nuottinsa, mutta se on tythywäistä, niinkuin ihmistenkin. Ehto-

kello kuuluu kastarista; se ikäänkuin muistuttaa ihmisiä, että nyt on aika laskea ruumis levolle ja antaa sielun valvoa ja kiittää Luoja.

Päivän valo, jota tähän asti on ollut noin 17 à 18 tiimaa vuorokaudessa, rupeaa nyt antamaan tilaa yölle, joka pilvisellä ilmalla on jo jotenkin pimeä ja selkeällä sunnuntai-kuun ja tähtien valaista. Runoilijat kiittävät syyskesän kuutamoa. Sitä keuhataan meren rannalla, waan luulen woittawan täällä Keiteleellä, Päijänteellä, Vanajaveden ja Ruskian seuduilla, kun se lämpimänä elokuu-yönä ottaa silataakseen vihanat kummut, tuleentuneet wainiot, tyvenet wetet, lehtoiset luodot ja synkkä-warjoiset lahdet.

Waan pimeässäkin nämät rannat owat kauniita. Tapa on nuottamiehillä tehdä walkeita rannoille, ja kun vielä lisäksi tähdään tuulalla, niin näkyy järvien reunoilla usein pimeässä waloja monessa kohden sekä liikkuvia että liikkumattomia, joka näkö ei suinkaan ole huonompia.

Viimeinen ja tärkein vuosi-työ on elon-kerjuu, jota kestää ruukiin leikkuusta aina pellawain ruokkomiseen asti. Se on yhtäläistä kuin muissa maakunnissakin, eikä siis ansaitse erinäistä kertomista. Itä-hämeessä jätetään ruukit aunoille, pitkin talvea riistättäviksi. Syys-töihin kuuluu taas kalastus; erittäin on tässä mainittawa muikun saalis, joka useassa järwessä, niinkuin Keiteleessä, Päijänteessä y. m. on melkein yhtä runsas kuin silakan saalis meren rannalla. Muikun mäti on herrain herkkua. Hämeessä saadaan koolta kuhia, joita meren rannoilla harwoin

tawataan. Ne owat aimo-kaloja, waan lienewät parempia Näsijärwen wesiöstössä, erittäin Keurun-selässä.

Syksyllä myös metsästetään, ei ainoastaan lintuja, waan petojakin, niinkuin susia ja karhuja. Siellä ja täällä tawataan joku tarffa pyssymies aina kussakin seurakunnassa, waan pohjois-Hämeessä niitä kuitenkkin lienee taajemmassa kuin mualla tässä maakunnassa. Hirviä ei enää taida olla missään, ellei juuri Hämeen pohjaissimmilla saloilla; sitä vastaan saadaan usein ilweksiä. Wirtapaikoissa on tuhkuria ja sautkoja. Talwella käytetään yli-maassa ahkerasti susia, waan etelä-Hämeestä ne owat jotenkin kadonneet.

Hämeen kunnallinen jako.

(Vertaa tähän "Hämeenmaa".)

Hämeenmaa on nykyään jaettu kuudelle läänille; ainoastaan sydän-osat siitä eli 4 kihlakuntaa kuuluu Hämeenlääniin.

Kirkko-asioissa oli muinoin Turun piispa päämiehenä, waan sitte pantiin itäinen osa Wiipurin hiippakuntaan ja myöhemmin Perwoon, johon nyt luetaan enemmän kuin puolen maakunnasta. Toinen osa kuuluu Turun hiippakuntaan. Rautalammi on pantu Kuopion piispan alle.

(Hämeenlääniin kuuluwain kihlakuntain jako näkyy seuranneen maakunnan asutusta ja alkaa Hämeenlinnan seuduilta, käyden pitkissä liuskoissa pohjaiseen ja etelään.)

Ne kihlakunnat ovat:

I. **Ali-Hollolan kihlakunta.** Tämän piiriin kuuluu Hämeenlinnan kaupunki, Wanajan pitäjä ynnä Kengon kappeli, Janakkalan, Hausjärven ja Lopen pitäjät, Hauhon pitäjä ynnä Tuuloisten ja Luopioisten kappelit sekä Lammin pitäjä.

Näistä on Janakkala ensin mainittava, sen wirehden tähden, jolla siinä on näinä aikoina ryhdytty monellaisiin siivistyksen toimiin. Siellä on kansakoulu, jonka muutama herrasmies (vapaherra S. G. Boije) ynnä pitäjän valistuneimmat talonpojat (Paturi y. m.) ovat alkuun panneet ja joka tätä nyhtä on aiwan kiitettävällä kannalla. Hämeessä on monen seurakunnan kirkossa urut. Muutamat Janakkalan miehet saivat halun urkujen hankkimiseen heidänkin kirkkoonsa. Asia nostettiin puheeksi kirkon-kokouksessa, waan kun jotkut pitäjän miehistä arvelivat kansakoulun paremmin hyödyttävän, päätettiin liikenewät warat panna sen hankkimiseen. Paitti tätä on pitäjässä laina-kirjasto ja kylissä sunnuntai-koulut. Täällä on myös ahlerasti käyty musiin maawiljelys-tapoihin.

Janakkalalla oli oma kirkkoherransa jo w. 1483 ja Hausjärwi tehtiin sen kappeliksi w. 1611. Janakkalassa löytyy koolta wanhoja wapasukuisten kartanoita, niinkuin Hakoinen, Rehaka ja Hywickälä (Boije), Monikkala (Gyllenberg), Wanajantausta (Standertskjöld), Hiisi (Langenskjöld), Toiwa ja Konttila (Nordenswan), y. m. Suuri paperi-tehdas, jota lähtetään höyryn ja weden voimalla, on Terwakoskella (Wasenius & Borgström); siinä on 70 työntekijää.

Hakoisten kartanossa on Holsteinilainen maito-keinos-taja (mejeri), joka valmistaa juustoa ja tuoretta voita lähetettäväksi rauta-tietä Helsinkiin ja Pietariin. Leppäkoski on niin ikään vanha aatelistartano, jonka omistajana mainitaan Spären suku. Hausjär-wellä on Ryttylä (Gransfelt), Kkara (Nordenfwan) ja Erkkylä (Munch). Näiden seutujen webet käyttä-wät koolta sahoja ja myllyjä. Erkkylän kansa-koulu herätti eloon Janakkalan koulun. Terwakoskella on myös tehtaan alustalaisia warten koulu.

Lähempänä Hämeenlinnaa on Wanajan ikiwan-ha pitäjä; sen kirkko on noin 4 wirstaa kaupungista. Wanajan itäistä osaa kutsuttiin muinoin Mäskelä; läntisellä syrjällä on Nengon kappeli. Wanaja on o-saksi Hattelmalan harjun juurella, pitkin Janakkalas-ta tulewaa wesijuonta ja Katumaajärwen ympärillä, jonka rannalla on Kappolan wuori ja Manterin wuori ynnä Viikälän ja Katiisten tilat. Mainitusta järwestä etelään on Harwialan suuri kartano (Bru-siin), joka sisältää puolen pitäjästä ja on keski-Suo-men vanhimpia tiloja. Sen alkuperäistä historiaa ei tarkoin tunneta; se kuitenkin lienee warma, että Harwiala muinais-aikoina on ollut Kurkien suvun oma. Sit-temmin hallitsi sitä mainio Jesper Matinpoika Kkus ja hänen sukunsa, jonka jälkeen sen omistajina oli Wrede, Villie, Dela Gardie ja Fersen. Viimeksi mai-nitulta suvulta tuli se wapaaherra Knut v. Troilille, jolta nykyisen omistajan isän-isä sen osti. Hämeen-linna (katso siw. 12).

Lopen pitäjä, joka oikeastaan kuulunkin Uuteen

maahan, on wahwaa metsämaata Salpausselänteén pohjoispuolella Lopen järwen ympärillä. Siellä on Salen kartano (Sohlman), jonka aloolla on 18,000 thnnhyrin alaa maata ja 77 järweä. Siihen kuuluu myös Rautakosken rautapruuki sekä öljy- ja tärpättitehdas. Muita kartanoita on Lopella: Soukki (Standertskjöld), Mustalahti (Blåfield), Uotila, Konkkala, Rormo ja Santamäki y. m. Raakkomäeltä on kaunis näkö-ala. Lopella valmistetaan runsaasti metsä-tavaroita ja wiedään rauta-tietä Helsinkiin.

Lammilla kasvatetaan ololta pellawia, joita walaistaan ruohostalla, eikä kuiwata aidoilla, niinkuin Vängelmäellä y. m. jossa kuitu sentähden pyssyykin wiheriänä, mutta pidetään olewan kestävämpää. Lammilla on maa jotenkin tasaista ja metsätöntä; muutamain paikoin nousee se korkeihin, wihantawiin kukkuloihin. Täällä pitävät talonpojattin hanhi-karjoja. Lammilla puhutaan jo länsi-Hämeen kielestä eroawaa murretta, esim. "Ei hät'ia mit'ia, pannaan heiniä et'ia, kauroja p'ia kenttiin." Täällä on Ewoisten metsä-opisto ja kartanoista mainittakoon: Mommilan Hietoinen (v. Kræmer), Hietoinen (Etholén), Wanha kartano (v. Platen), Perkkola (Buturlin), Kurkijärwi (Palmgren), Ronni (Leopold).

Hauhon pitäjän alku on Tuuloisten kappeli Suolijärwen ympärillä. Luopioisten kappeli Kukian ja muiden järwien ympärillä tuli omaksi seurakunnaksi 1692. Hauholla tehdään ajokaluja myhtäväksi. Mleensä herrastelewat Hämeen talonpojat mielellään uljailla ajokaluilla, ja se, jolla ei ole waroja

niihin, reipastelee kumminkin "wapriiki-werkasessa" talissa, hopia-helaisella piipulla ja suurella lakkari-kellolla. Waimot prameilewat silkki-huiweissa ja kulta-käädhyissä. Huoneet sitä vastaan owat niin ja näin, taikka jos muutamassa kohden owatkin komeita ulko-nähdn, niin ne sisältä usein kaipaawat wettä. Eipä haittaisi jos Hämeen waimonpuolet ottaisivat kufin eläessänsä kerran käydäkseen Bohjanperällä, saisivatpa nähdä, miten siellä köyhimmässä mökissäkin on puhtaampi olo kuin Hämeen uljaamassa talonpojan "pytingissä." Ei myöskään olisi haitaksi miehille nähdä, miten siellä kylät ja talot owat rakennetut awarasti ja siwässä järjestyksessä eikä niin siin sofin ja ahtaasti kuin Hämeessä.

Hauhon kirkko, ehkä nuorempi kuin Tuuloisten, on kuitenkkin paawin ajasta. Siinä on nähtävänä paljo muinaisuuden merkkejä, niinkuin tässä pitäjässä on koolta wanhuuden jäännöksiä kaitenmoisia, ja on vielä näinä aikoina löythy pelloja kyntäessä hopeaja kulta-kaluja sekä rahoja. Täällä käy maan alitse wesi Uiskon ja Särkimä-järwen välillä, ja kun korwanja panee maata wasten, niin kuulee joskus sen kohinan.

Wuonna 1713 tapahui Wenäläisten ja Suomalaisen välillä tappelu Kostian joen tykönä ja kertoo eräs historia siitä ajasta, miten Wenäläiset kähittiwät hirmuifesti woittonsa jälkeen näillä seuduilla: "Ei wihollinen säästännyt kapalo-lapsiakaan, waan tappoi heitä kaihäillä ynnä heidän äitiänsä, poltti heitä eläwältä ja pisteli heitä aidan seipäisiin. Nefin, jotka

olivat etsineet turvaa metsissä, petojen luona, haettiin sieltä ja ruoskittiin kuoliaaksi."

Kartanoista mainittakoon: Hauholla, Bobacka ja Vauttia (Schulman), Hyömäki (Granlund), Rukkoila, Kalaila (Tamelander), Hahkiala (Charpentier). Howi-kartano; Luopioisissa, Kantola ja Rautajärvi (Palmfelt), Sopen kartano (Schildt); Tuuloksella, Sairiala (Münsterhjelm), Jutila, werka-tehdas (Stormbom).

Hauho kappeleinen sa kuuluu Porwoon hiippakuntaan.

II. **Yli Hollolan kihlakunta** Väijänteen etelä ja länsi-puolella. Tähän kuuluu osa Orimattilan pitäjää, Aliskalan, Hollolan, Kärkölän ja Nastolan pitäjät sekä Kosken kappeli Lammin pitäjää, Padasjoen ja Kuhmoisten pitäjät, kaikki Porwoon hiippakuntaa.

Kärkölää ja Kosken kappelia kutsuttiin muinoin Tennilä. Hollola on maakunnan vanhimpia pitäjiä ja on ollut suurimpiakin, silloin kuin siihen kuului Aliskala ja Heinola ynnä niiden kappelit. Hollolan pää-osa on soman Vesijärven rannalla, josta ennen on puhuttu. Sen kirkossa käytiin muinoin kaukaisista seurakunnista, niinkuin Orimattilasta, Sitistä, Korpilahdelta ja Mänty-harjusta, joista tänne tuotiin ruumiitakin haudattaa, miten nimitykset Kuolemantie ja ruumiin-walkama todistawat. Hollolan kartanoista mainittakoot: Pihäniemi (Ammondt), Lahtiala (Wilckmannin perilliset), Munkola (Hausen); Kärkölässä on Woisti (Sederholm); Nastolassa, Ersta (Olsoni), Koikkala (Ullner), Seesta (Chrenrooth); Koskella: Kurjala (v. Esen), Laurila, Gerola, Roi-

wisto (Bellman), Mola (Palmgren), Rehä (Leopold), Patomaa (Gebhard). Täällä on myös weden woimalla käypä werka-tehdas ja samanmoinen rauta-paja.

Päijänteen puolella on Asikkala, jossa on Anianpellon markkinapaikka ja höyry-walkama. Nempänä Päijänteen rannalla on Padasjoen ja Kuhmoisten pitäjät. Edellä mainituksa on Kellovalmen terwatehdas (Blomqvist), Wierun ja Urakosken rauta-tehtaat (Schults), paitsi useita sahoja. Kartanoista mainittakoot: Werho ja Turwa (Mether), Nimmäinen eli Leponi (Swinhufwud), Alho (Sundqvist), Saksala (v. Fieandt). Wesija'on rannalla: Kasinemi (Schildt). Kuhmoisissa on Koukanniemi (Wegelins) (katso siw. 19) ja monta kaunista sentua, niinkuin Pihlaja-koski ja Koto-koski. Pälkilän mäeltä on soma näkö-ala. Kuhmoniemen kohdalla on Päijänteen lewein selkä.

III. Mä-Sääksmäen kihlakunnasta kuuluu Hämeen Jämsän pitäjä ynnä Hämeenlääniin kuuluwa osa Korpilahden pitäjää, Längelmäen, Sahalahden ja Pälkäneen pitäjät ynnä Kuhmalahden kappeli, Hattulan pitäjä ja Tyrwännön kappeli.

Jämsä on warakasta ja wiljawaa pitäjästä, uljaasti rakennetuilla taloilla, pitkin Jämsän jokiwartta ja Päijänteen rantaa. Korpilahti oli ennen Jämsän kappeli, waan on nyt määrätty eri pitäjäksi. Längelmäki on tähdellistä luotomaata; suurin osa pitäjästä käy weneillä kirkossa. Täällä kaswatetaan paraita pellawia Suomessa. Längelmäki erotettiin w. 1640 Orikwedestä, Sahalahti w. 1581 Pälkä-

neestä. Sahalahdesa on Saarioisten (Sillman) ja Haapaniemen kartanot. Pälkäneellä ja Hattulassa on uudet ja uljaat kiwi-kirkot. Molempain pitäjain vanhat kirkot ovat jätetyt seisomaan, mutta edellisen on pahasti rewitth. Pälkäneellä on Kuulialan, Rantokylän, Ruokolan (Waldens), Myhtälän ja Danilan (Waldén) kartanot.

Hattulasta ja Tyrwännöstä, katso siw. 13.

IV. **Mi-Sääksmäen kihlakunta.** Tähän lue-
taan Hämeenmaassa Sääksmäen, Kalvolan ja Alaan
pitäjät ynnä Rylmä-kosken kappeli, Urjalan ja Tam-
melan pitäjät ynnä Jokioisten, Perttulan ja Hump-
pilan kappelit, Someron pitäjä ynnä Somerniemen
kappeli.

Wuoteen 1660 oli nykyinen Kalvola ja Tyrwän-
tö yhtenä seurakuntana, nimellä Kuljala. Se oli
muinoin eroitettu Sääksmäestä ja Hattulasta. Sääks-
mäestä eroitettu oli myös Saaristen pitäjä, josta
sittemmin w. 1600 tehtiin nykyiset Alaan ja Urjalan
pitäjät. Urjalassa on Nuutajärwen kartano saman
nimisen järwen rannalla. Omistaja on hra Törngren,
jolla myös on Laukon kartano Wesilahdella y. m. ja
osaksi Tampereen pellawa-tehdas. Nuutajärwi on suu-
rimpia teollisuus laitoksia maassamme. Siellä on
klasi-pruuki, porssiini-tehdas ja olu-pano sekä höy-
ryllä käypä saha ja mylly. Nykyään on klasi-tehdas
ollut arennilla ja maksettiin siitä 9 tuh. hop. ruplaa
vuodessa. Sen wuotinen valmistus-arwo on 100 tuh.
hop. ruplaa ja on teoksia sieltä wiety koolta Wenä-
jälle. Työn-tekivitä siinä on ollut 120—30, niistä

30—40 saksalasta. Siinä poltetaan vuodessa 9000 syltä puita, joista arennin pitäjät maksoivat 70—80 kop. syltä paikkakunnan metsien omistajille. Kartanossa elätetään 100 lypsävää lehmää. Urjalassa on vielä Kortejärven rannalla: Honkola (Wetterhoff ja Furuhjelm) ja Wuolteen kartano (Nyström).

Ulkassa on Konho ja Wiiala (Gransfelt); Rylmä-koskella Hantaan ja Hawiston kartanot.

Sääksmäki ja Kalvola, katso siv. 14.

Eteläinen osa tätä kihla- ja maakuntaa kutsuttiin muinoin Portaan pitäjäksi ja kuului siihen Tammela, Jokioinen, Perttula, Humppila ja Somero. (Tammela, katso siv. 16). Somerolla, Uudenmaan rajalla, ollaankin jo Uusimaalaisia. Siellä pitävät mielellään ruotsalaisia liika-nimiä ja käyttävät kieleksensä paljo muukalaisia sanoja, niinkuin "pappa", "mamma", "mosteri", "kusiini", ja jos joku osaa vähä ruotsia, puhuu hän sitä mielellämmin kuin omaa kieltänsä. Vaikka maaviljelys on pää-elatus-keino, tekee rahvas kuitenkin halukkaammin jotakin muuta, kun vain tilaisuutta on; erinomattain käy se kauppa, ostaa munia, eläimiä j. n. e. ja wie Helsinkiin, kuljettaa kuormia kaupungeista kaupunkeihin, usein tiiruummallakin vuoden ajalla. Somerolla on Lahden kartano (De Pont), Alvi (Gadolin), Långsjö (Sagulin), Sarja (Procopé), Söderkulla (Söderström); Someroniemellä: Palikainen (v. Wendt) ja Kopila (Bröfving).

Kuwaelmia Suomen maak. V.

Waasan lääniin kuuluu Hämeestä

Laukkaan kirkkunta, jossa on Wiitasaaren pitäjä ynnä Pihtiputaan ja Kivijärven kappelit, Saarijärven pitäjä sekä Karstulan ja Uuraisten kappelit, Laukkaan pitäjä ynnä Jyväskylän ja Sumiaisten kappelit ja Jyväskylän kaupunki sekä Petäjäveden eli Kuivasmäen kappeli Jämsän pitäjää.

Tämä kirkkunta on maakunnan pohjaisinta osaa, ja Wiitasaari kappeleinen sen ylimäisessä päässä. Täällä, Porthanin syntymä seuduilla, on kansa enemmän pohjalaista ja eteläisessä enemmän Savolaista kuin Hämäläistä, joka näkyy kielimurteesta, esim. "tulloo", "laks", "läks", j. n. e. ja kansan tawoista, vieläpä elatuskeinoistakin. Kivi-järvellä on terwanpoltto ja muu puutawarain valmistus luettawat pää-elatuskeinoihin. On siinäkin erimukaisuus, että talonpojat pitävät liikanimiä, kun mualla Hämeessä, kumminkin Päijänteen länsi-puolella, isäntä nimitetään talonsa jälkeen. Niin on esim. Wiitasaarella kartanon nimi Salonpää, waan isännän nimi Paananen; samoin on talon-nimi Silo, isännän Puronen, talo Muikkulahti, isäntä Tiihanen j. n. e. Yleensä pitävätkin asujamet halpana luettaa Hämäläisiksi.

Näillä seuduin on kansa vielä taipuvainen noitumiseen ja taikauksiin, enemmän kuin suinkaan missään mualla Hämeessä. Seudut owat sangen kauniita Kivijärven ja Keiteleeseen ympärillä; mainituista järivistä saadaan koolta muikkuja, joten kalastuskin on tärkeä elatuskeino.

Silloin kuin etelä-Suomea jo asuttiin, oli Saarijärwi, niinkuin yleensä koko tämä kihlakunta, vielä monet aikoja pelkkää erämaata, jossa Hämäläiset kävivät kalassa ja kasken poltossa. Satu kertoo, miten eräs Hämäläinen, nimeltä Hänninen, lähti keväisenä aamuna hiihtämään ja lausui mennessään: "Mihin kolmanneksi yöksi yöhyh ja suistan sukfillani, siinä pirttini pidäntä." Hän seisahdtti Hännilän kylän kohdalle, joka hänestä sai nimensä. Hämäläisten mainitaan sitte lewinneen pitkin pitäjästä ja asettuneen warseinaiäksi asujamiksi. Heidän jätteilönsä lienee muutama nimitys, joita nythään harwain käytetään, esim. Pirttimäki, Majalahdi y. m. Samoin Mahlujärwi ja kylä, hämäläisestä sanasta "mahlu" = mahdu, ei mahdu. Sadut kertowat tänne Sawolaisiakin siirtyneen ja kohdanneen Hämäläisiä Wastingin kylän tienoilla, niinkuin tietty onkin, että Gustawi I:n aikana Sawonlinnan haltia Gustawi Jinde tänne lähetti 140 Sawon talonpoikaa. Näiden eri-sukuisten asukasten välillä lienee sitte kaikenlaisia riitoja syntynyt, joista heidän oli asia käydä käräjäfin. Pyhäjärwessä muistuttaa niitä aikoja Käräjäsaari ja Käräjämäki. Waltio-kirjoituksista tiedämme keski-Hämäläisten kauwan aikaa tahtoneen omissa Saarijärwen peräkuntia, sittekin kuin näillä seuduilla jo oli wakinaiset asukkaansa. Ensinnä oli Saarijärwen, niinkuin Laukkaan ja Wiitasaaren pitäjätkin seurakunnallisessa yhteydessä Nautalammin kanssa, kunnes ne wähitellen siitä erotettiin, Saarijärwi noin 1628 Palwa-salmen nimellä, jolla sitä sanotaan

wirkafirjoissa nimitetyn vielä w. 1690. Saarijärwellä on Mannilan (Roschier), Keltanlahden (v. Herken), Taipaleen, Kauppilan ja Kalmarin kartanot. Tarwaalan kylässä on maawiljelyskoulu. Wiimeisinä katu-uosina on Saarijärwellä hritetty terwan-polttoa, niinkuin silloin myös walmistettiin koolta sukia y. m. joita sitte myytiin Helsinkiin ja muihin kaupunkiin. Erinomaisen kaunistu on täällä kirkon-seutu, waan Kuhlhanlinnan wuorta ja Sywä-ojan maa-halkeamaa käh matkustaja ihmetellen katselemassa. Uuraisten kappeli on runokolkkoa. Kaupkaan pitäjä on tämän kihlakunnan pää-osa ja yleensä warakasta seuraluntaa niiden wesien ympärillä, jotka lähellä pohjoispuolelta laskeuwat Päijänteeseen. Tähän kuuluu myös

Sywäskylän kaupunki, Suomenmaan nimenomainen sydän, Sywäsjärwen rannalla, jonka Äijälän salmi yhdistää Päijänteen kanssa. Kun Päijänteestä lerran awataan kulkua rauta-tiellä mereen, niin Sywäskylästä tulee suuri kaupunki. Nykyään se on Suomen kansallisuuden pääpaikka; sinne rakennettiin ensimmäinen suomenkielinen yli-akkeiskoulu, joka sitte korotettiin ali-opistoksi; siellä on myös opisto kansakouluttajia warten. Kaupungin edistymiseen on siellä asuma tohtori W. Schildt (Kilpinen) paljo tehnyt työtä. Hän on myös pannut rahaston kaswamaan, jolla lerran suomalainen yli-opisto on perustettawa Sywäskylään.

Tämä kaupunki, jonka asemalla ennen oli pidetty markkinoita, määrättiin perustettawaksi maalisk. 22 p. 1837, ja pantiin alkuun seuralawana vuonna. Wuos-

teen 1863 kuului se Lauffaan tuomari-kuntaan, waan sai silloin oman porimestarinsa; kirkko-asioissa se kuului Lauffaan pitäjähän. Muuten on siinä tavalliset kaupungin laitokset, niinkuin posti-konttori, lääkäri, apoteeki ja säästöpankki; oltiinpa aikeissa perustaa sinne "Kestä-Suomen pankkikin." Asujamia lienee jo lähes tuhannen.

Jyväskylä, jossa myös löytyy kirjja-paino, ja oma sanomalehtensä, on siinä rakennettu erään harjun kupeelle, jonka laelta on avara ja kaunis näköala. Kaupungin terveys-lähteellä on viime-wuosina käynyt koolta juojia.

Kuopion lääniin kuuluu Hämeestä Rautalammin pitäjä, ja Mikkelin lääniin

Heinolan pitäjä ja kaupunki, Sysmän pitäjä ja Luhangan kappeli, Hartolan ja Joutsan pitäjät ynnä Keivonmäen kappeli ja Kerpilahden pitäjä, kaikki Heinolan kirkkokuntaa.

Heinola on vähäinen kaupunki Jyväskylän-kosken partaalla, Heinolan pitäjässä, Tommolan rusthollin maalla, ja sai kaupungin oikeudet w. 1839. Se oli ensin Ryminkartanon läänin maaherran asunto (1778—1831) ja sitte (vuoteen 1843) Mikkelin läänin. Nyt siinä on yli-alkois-koulu, posti-laitos, lääkäri ja apoteeki, waan ei vielä porimestaria. Asujanten luku on noin 1000. Ne owat enimmästään käsi-työläisiä ja kauppa-miehiä. Kaupungissa löytyy myös köyhäinlasten koulu, jonka ylläpitämiseen kauppias Toropoff wainaa lahjoitti 5000 ruplaa w. 1851.

Heinolan pitäjässä on Paaso ja Taipale. Tä-

hän kuuluu myös osa Mänty-harjun pitäjästä. Heinolasta pohjoiseen on Sysmän pitäjä ynnä Luhangan kappeli, Pääjanteen itäisellä rannalla. Siitä ylempänä on Hartolan ja Joutsan pitäjät kappeleinen. Sysmässä laskee Jääsjärvi Kirvestoskeä ja Maattaiskoskeä Nuoramoisten järveen ja sieltä Tainiowirtaa myöden Majue-(Pääjanteen)-lahteen. Ennen kuin Pääjannettä laskettiin, oli Sysmässä vähintäkin 280 järveä ja 242 luotoa. Sysmä on warakas ja wiljarikas pitäjä. Siellä on 300 taloa ja 400 torppaa, jotka w. 1859 saiwat pelloistansa 16,000 t:riä rukiita, 3000 t:riä ohria ja 8000 t:riä kauroja. Samaa aikaan luettiin Sysmässä 1,900 hevosta, 600 härkää, 6,000 lehmää, 1,700 hehkoa, 5000 lammasta ja 1000 sikaa. Hewosia myhdään Wenäjälle, johon myös wiedään woita ja karjaa. Mainittuna vuonna myytiin 3,400 l^h woita, 600 l^h talia ja 700 karja-eläintä. Muita petoja sanotaan pitäjässä olewan, waan ei karhuja. W. 1860 oli Sysmässä 8070 asukasta ja niistä 120 köyhää. Kieli-murre on Sawon-puolista. Kartanoita on sangen taajasja; $\frac{1}{4}$ penikulmaa lähellä kirkkoa on: pappila, kauniilla paikalla, Majue-järwen rannalla, niinkuin kirkon; Storby (Wifman), Käenmäki (Gestrin); Howila ja Woipala (Wadenstjerna), joissa maa on wuorowiljelyksellä; Seppälä (Uggla), Majuen rannalla; Lipo-la (Linde), Wäikkylä (Selen), Ranta (Stjernerantz), Hampeli (Broms), Rantoo = Strandgård (Boisman), Villumäki (Ticcander), Rantala (Heintzius) — Wähän etäämpänä, Heinolan tienwarrella: Uusi Wirtanen

(Stormbom) ja Vanha Wirtanen (Grah), Tainiowirran warrella — Nuoramoisten yhteiskunnalla Afikkalaan päin on: Uusi Olkkola (Unonius), Maatiaisien kosken reunalla; Vanha Olkkola (Böckman), Nordenlund (Kraftman), Niemi (Böckman) — Ison Päijänteen rannalla on Kapala (Tandefelt), pitkällä niemellä, johon päästään ainoasti wesiitse, Päijätsalon siwutse. Mainitun salon pohjoispuolella on Suopellon wakkama höyry-wenettä warten. Luhangon asukkaista kehutaan siivistyneemmiksi ja kohteliaammiksi kuin emä-pitäjän; heidän asuntonsa owat siivoja ja aweroita. Ihmisiä on 2,114, niistä 50 köyhää. Kartanoita on Anäs (Mohrström), Björkbacka (v. Becker), Vanhoisten kartano (Tauben), Stendal (Swanström), Kempää (Streng). Tuutinsalolla on wankkoja talonpojan-taloja. Luhankoon kuuluu myös Kammio-wuori, jossa on kauhean syvä rotko; siitä sanotaan wäliin nousewan lämminä höyryä, wieläpä ääniäkin kuulowan. Sysmän nimi luullaan tulewan sanasta Syshima, ja Luhanko sanasta luu-hanka, weneitä kun muinoin on käytetty luuhankasia.

Hartolan alasta kuuluu suurin osa Koskipään kartanoon (Tandefelt), jonka omistajana muinoin oli Korpfeltin suku; siitä luullaan eräs Sigfrid Henrikinpoika (Silfwerbögel) olleen Klaus Flemmingin wäestön päämiehenä Nyhstölän tappelusssa, waan sitä luuloa ei hra Y. Koskinen, Ruija-sodan kertoja, pidä totena. Mainitun Sigfridin poika Henrik olikin tietysti ensimmäinen, joka wapa-arwonsa uudistettua (wastaw. 1639) sai nimen Silfwerbögel. Soutsan pitäjä

ja sen kappeli Leimonmäki ovat ylempänä, Savon rajalla.

Hämeestä luetaan Wiipurin lääniin Valkealan pitäjä Lappweden kirkkuntaa ja Uudenmaan lääniin Sitin pitäjä Pernon kirkkuntaa.

Sitin pitäjässä (katso siv. 87) on Pärhä-niemi (Strähle), Jänispaju (Bruun), Bergwik (Blum), Ilonoja ja Piskanmaa (Ammondt), Alhainen, Radansuu (Bredow); Rymijoen varrella on Pietilän kunnis tila.

Mustiala.

Hämeessä on kolme oppilaitosta, jotka sängen suuressa määrässä koskewat Suomen tulevaisuutta: Mustialan maawiljelys-opisto, Ewoisten metsä-opisto ja Hywäskylän kansa-kouluttaja-seminario. Ne kaikki jälkimäistä ovat niin uudet, että saattaisi olla warhaista nyt jo niistä jotain puhua. Sitä enemmän on Mustialan maawiljelys-opistosta puhuttu ja kirjoitettu sekä moittimalla että puolustamalla. Sitä on moitittu siitä, että se wetää waltiolta hirmuiset rahat, eikä telpaisi millekään maawiljelys-laitokselle esikuvaksi, se kun ei läheskään voi elättää työntekijänsä; että sen koetokset harwoin menesthyvät; että lähellä asuwat maawiljelijät tuskin missään kohdassa tahtowat järjestää töitänsä sen kaawaan, j. n. e. Puolustamalla taas on siitä sanottu, että sen onkin welvollisuus koetella kaikkia talouden keinoja, mitä ulkomailla kätetään ja joiden menestymisestä meillä

on jotakin toivoa, ei siis muka haita, jos muutamat koetokset eivät menestyisi, saattaapa toiset menestyä, niinkuin lienee menestyneetkin, ja tulla maallamme hyödyksi; että sieltä lähteneet oppilaiset hywin ovat kelvanneet työnteettäjiksi eli wouteiksi maawiljeliöille, ja siis yhä lewittävät taitoa parempiin talouden keinoihin; että siellä walmistetaan mukawiksi tunnetuita maawiljelys- ja talouden koneita ja kaswatetaan hyviä sikiö-eläimiä myytäväksi pitkin maata j. n. e. Semmoisen oppilaitoksen tarpeellisuutta maassamme ei kukaan luullaksemme ole kieltänyt. Moite on siis koskenut sen järjestystä ja hoitoa, joka ensin oli huoneen-hallitus- eli talous-seuran huolessa, waan sitte pantiin Senatin maawiljelys-johtokunnan alle. W. 1836, elok. 24 p. määrättiin maawiljelyskoulun perustaminen, w. 1837, marrask. 30 p. säädettiin siksi Mustialan öwerstiluutnantin wirtatalo, joka sitä ennen oli ollut n. k. kuninkaan karia-talo, Tammelan pitäjässä. W. 1840 ruvettiin siinä koulua pitämään. Mustialassa on 12,000 t:rin alaa maata, josta 8000 on metsää, ja arwoltaan 4 mantalia. Siinä kylvettiin ennen 30—40 t:riä ja saatiin tavallisesti 8 jhwältä. Heinämaat elättiwät 15 hewosta, 10 härkäparia, 60 lehmää, 20 teuras-nautaa ja 120 lammasta. W. 1862 saatiin 30 t:riä nisuja, 4 t:rin kylvöstä; 152 t:riä rukiita, 21 t:rin kylvöstä; 142 t. ohria 16 t:rstä; 210 t:riä kauroja 22 t:stä; 16:tä herneitä 4 t:n kylvöstä j. n. e. siis yleensä noin 7:n jhwän kaswu. Muistettava on, että w. 1862 tuli huono wuosi koko maassa. Pohjanmaalla täydellinen kato-

wuosi; hywinä vuosina on Mustialan pellot, sitteduin ne wuorewiljelykselle pantiin, antaneet tavallisesti 10:n jyvän. W. 1863 löyhyi Mustialassa 52 lehmää ja 19 sonnia paitfi hehkoja ja wafikoita. Lehmäin keskipaino oli 44—47—49 *l^b*, laihinsa. Paimo-lisää tuli talwen aikana 1—2—4 *l^b*, laihinsa, kullekin lehmälle. Maidon keskimäärä lehmästä oli 447—558—568 kannua puolessa wuodessa. Koko maidon tulo 18,147½ kannua. Karjan ruokaan oli mennyt 140 t:riä jywiä, 35 t:riä perunoita, 47 t. porffanoita, 7 t:riä räätiföitä, 352½ t:riä nauriita, 6,109 *l^b* kylwö-heiniä, 7850 *l^b* niittu-heiniä. Lampaita oli 47. Willoja tuli 262½ *l^b*. Ruakfi niille annettiin 22 t:riä fauroja, 15 kappaa rutiaisia, 33 t:riä nauriita ja 2,985 *l^b* heiniä. Hewosia oli 7 norjalaista ja 14 suomalaista; niiden ruoka 114 t:riä fauroja, 6 t:riä rutiaisia ja 7,198 *l^b* heiniä. Opistolla on sahä, jossa omasta metsästä on sahattu lähes puolikolmatta tuh. pölkkyä. Kaikki huone-rafennukset owat uusia ja komeita, niissä on yksi uljas kiwi-muurikin paitfi nawetot, jotka myös owat kiwestä. Peltojen ojat owat lasketut tiili-torwilla. Miespuolisten oppilaisten luku on ollut 43 ja naispuolisten 10; edellisistä on wuofittain laskettu kymmentuntä tähyi-taitoisina oppilaitoksesta pois. Oppilaisten elatus on maksanut 78½ penniä hengelle päiwältä.

Hämeen-linna (Kronoborgs slott).

Se, joka ottaa weneellä kulkeakseen sitä kaitaa Wanajaweden suwantoa, joka on Hämeenlinnan kaupungin kohdalla, näkee luodepohjaisen taiwaan rannalla kuwastawan synkän rakennuksen ja sen päällä kaksi tornia. Ne seisowat ikäänkuin aawet muinaisuudesta. Se rakennus ja ne tornit owat Hämeenlinna. Kun Birger Saarle toi Hämeesen Ruotsin waltaa ja kristin-oppia, rakensi hän molempain turwaksi tämän linnan. Muuta tarkoitusta ei sillä suinkaan ollut. Ulkonaisia wihollisia vastaan ei se ole suurta mahtawuutta näyttänyt. Waan se on ollut hywä laitos pitämään Hämäläisiä kurissa. Muinoin siinä sanotaan olleen rannanpuolisessa seinässä Birger Saarlen kuwa, ruoska ja raippa-kerpo kädessä. Etu-seinällä oli siinä ollut joukko aatelisia waakunoita, ainakin niiden miesten, jotka siitä owat Hämäläisiä hallinneet. Entisiin aikoihin, kun piirityskoneet olivat kehoja, lienee se ollut tylläkin lujä, siinä kun oli wahwat muurit, jyrkät wallit ja sywät kaitwannot ympärillä; sen lisäksi wielä korkea seiwäs-aita niitä wastassa, jotka wäkirhynnäköllä olisimat pääsneet kaitawtoin ja wallein hylitse. Waan nykij-ajan piirityskoneita vastaan ei se woisi mitään; muutamalla hywällä tyhyn laukauksella se meni muruiksi. Nyt siellä säilytetään pahantekijäitä ja semmoisia, joita tahdotaan estää pahaa tekemästä. Mitä siinä lienee jäljellä Birgerin rakennuksesta, ei warmaan woi sanoa. Se tiedetään paran-

netuksi Kaarle X Gustawin sodan aikana Venäläisiä vastaan, jonka jälkeen se paloi aina perustukseen saakka w. 1659. Sata vuotta ennen sitä myöskin parannettiin. Kewempia piirityksiä ei se ole koskaan kärsinyt paitsi w. 1523, jolloin Ruotsalaiset kuitenkin sen helposti valloittivat Daneilta. Eikä sitä milloinkaan nähä pidettyä erinomaisena varustuksena; jokaisessa sodassa, milloin vihollinen pääsi näin sisämaihin, jätti Suomen sotawäki aina tämän linnan ja asettui vastustamaan vihollisia jossakusssa luonnon varustamassa paikassa Hämeenlinnan takana. Niin tapahtui w. 1713 ja 1808.

Birger Jaarlen poika Waldemar tuli Ruotsin kuninkaaksi, mutta hänen syöksi nuorempi weli Mauno Latolukku hallituksesta. Maunoa seurasi hänen poikansa Birger; se oli alati riidassa weljeinsä Waldemarin ja Erikin kanssa, jotka hän wihdoin sai tapetuksi nälkään. Ne mainitut kuninkaan weljet olivat sitä ennen (w. 1308) hallinneet Hämeen h. m. linnoja. W. 1386 antoi kuningas Albrecht Hämeenlinnan pantiksi mahtawalle Bo Sönsön Grip'ille. W. 1441 oli Hämeenmaa läänityksenä Kaarle Knutinpöika Bondelta, joka sittemmin oli Ruotsin kuninkaana. Matts Pettilmundson, mainio Ruotsin hallitusmies ja sotaherra kuningas Mauno Wihakon aikana (1325), kutsuttiin Capitaneus totius Finlandiae.

Seuraawat päälisköt mainitaan Hämeenlinnassa: w. 1297 Bartheldus, Advocatus Tavastiae; w. 1420 Waldemar Diekn; w. 1455 Olawi Niilonpoika Taawast, Porkkolan herra; w. 1455 Iwar Axelinp. Tott;

w. 1486 mainio Knut Possse, joka laitti Wiipurin pamauksen; w. 1502 Henrik Steninpoika; Åke Örnän poika Tott, jolla oli läänityksenä Hämeenlinna, mestattiin siellä 1520 Kristian II käskystä; w. 1527 Torsten Salomonpoika; 1530 Jöns Knutinp. Kurki, Laufon herra; f. w. Peder Swenske; f. w. Herra Gothorm (pappi?); f. w. Erik Boije; w. 1532 Erik Olawinp. Stålarin, Riialan herra; w. 1540 Isak Niilonp. Vaner; w. 1553 Herman Fleming, suuri sota-uros maalla ja merellä; 1559 Jöns Brwn; 1561 Erik Spåre, Hyvikkälän herra, sitä ennen Hattulan kihlakunnan tuomari; 1569 Erik Vertilinp. Mäkilän herra; w. 1570 Martti Hannunpoika; 1573 Juha Knutinp. Skytte; 1576 Johan Boos; 1594 Sten Vincke, mestattiin 1599 Turussa; 1605 Matti Laurinp. Krus, Harmialan herra; 1606 Erik Hare, Myhtälän ja Huhtisten herra; 1616 Juha Penttisenp. Dela Gardie, samaan aikaan Turun läänin haltia, mainion sota-sankarin Jakob Dela Gardien weli; itse hän oli rauhan toimissa yhtä mainio; 1619 Kaarle Örenstjerna; 1622 Erik Hara toisteen; 1623 Peder Erlandinp. Båat; 1634 Antti Niilonpoika; f. w. Arwed Horn; 1648 Erik Antinp. Öre; 1652 Ernst Joh. Creutz, Tampereen herra; 1666 Udo Ödla; 1668 Axel Stålarin; 1678 Axel Rosenhane; 1685 Arwed Horn, vicarius; f. w. Jonas Klingstedt; 1687 Kaarle Bonde; f. w. Arwed Horn, toisteen; 1695 Martti Lindhjelm, käwi monessa sodassa; 1696 Abr. Cronhjort, Kaarle X:n, XI:n ja XII:n uljaita sota-sankareita.

ria. Wenäläiset puhuttelivat kauwan aikaa sen jälkeen urhollisia miehiä sanalla: Ti Kurnajort!, se on: Sinä Cronhjort; 1703 Joh. Creutz; 1719 Pietari Stjerncrantz, saman-aikaisia sota-uroita; 1737 Axel Gyllenstjerna, samoin; 1742 Kaarle Gust. Creutz, vicarius; 1743 Otto Reinh. Kadau, käwi nuorena monessa sen aikaisessa sodassa maalla ja merellä; oli myös Frankin maan sota-palveluksessa; 1746 Gust. Gyllenborg. Vuodesta 1616 vuoteen 1634 oli H.lääni liitettynä Turun lääniin, w. m. w. pantiin se Uudenmaan lääniin; kuitenkin piti maaherra asuntoa H.linnassa. W. 1640 tuli Hämeenlääni taas erinäiseksi ja w. 1648 yhdistettiin se toisteen Uudenmaan lääniin ja maaherra asui Helsingissä. Heidän aikoina erotettiin H. lääni taas U.maan läänistä ja maaherrat asuivat Hämeenlinnan kaupungissa. Ne maaherrat ovat olleet Hjärne, Klicf, Stichæus, Reh binder ja v. Troil.

Hämeenlinnan kaupunki

on ainoa Hämeenläänissä ja guvernörin asunto. Se sai Pehr Brahen toimesta kaupungin oikeudet w. 1650, ja oli rakennettu linnan pohjoispuolelle ("vanha-kaupunki"), jossa sittemmin oli wenäläinen apoteeki. Tämä "Hämeen kaupunki" oli jotenkin vähäpätöinen ja paras elatus-keino siinä sanotaan olleen wiinan myyminen. Wasta w. 1747 sai se pormestarin ja raastuvan oikeuden. Sitä ennen ratkaistiin riidat Sääksmäen kihlakunnan oikeudessa. Gustawi III aikana (1776) ruvettiin kaupunkia muuttamaan nykyiselle

paikallensa, Saaristen kruununtalon tilalle; w. 1798 oli se uusi kaupunki valmisna. Kirkko valmistui myös niihin aikoihin. Raawan siihen teki mainio maalari Desprez. Se on ympyriäinen rakennus, alttari keskellä ja lawitsat ylisten ympäri, takemmainen aina edemmäistä ylempänä. Syyskuun 14 p. 1831 paloi kaksi kolmatta osaa kaupungista, waan se palanut osa on nyt siinä rakennettu. Kaupunki ei ole äveriäisyydessä merikaupunkien wertainen, kuitenkkin saa ympärillä olewa maakunta täältä tarpeensa kauppa-tavaroita ja käsi-thöläisten teoksia. Sen lisäksi pidetään kahdet suuret markkinat, joihin maakunnan asukkaat tuovat kaupaksi wiljaa, pellawia, hermosta y. m. ja ostawat rihkamaa, joita ulko-kauppiaatkin silloin käywät täällä myymässä. 1805 oli täällä 5 kauppiasta ja 86 käsi-thöläistä, 1 tupakki-tehdas ja 1 tiili-tehdas; w. 1841 6 rihkama- ja 4 ruoka-kauppiasta ynnä 70 käsi-thöläistä; w. 1850 kauppiaita yhtä werran kuin 1841 ja 83 käsi-thöläistä; w. 1864 oli 26 kauppiasta, 80 käsi-thöläistä ja 26 "pormaria." Paitti lääni-wirasto, on täällä gymnasium eli lukio, ylijä ali-alkeskoulu sekä kaupungin hallitukseen kuuluvat wirta-laitokset, ynnä posti-konttori, kaksi apoteekkia, lasaretti ja ojennus-huone. Waiwashoitto, jonka warastoon entinen maaherra Stichæus lahjoitti melkoisen rahajumman, kustantaa hyvän koulun köyhiä poika-lapsia warten, ja kaupungin rouwas-wäki on seura-nähtelmissä ja ilta-huwituksilla sekä yksityisten lahjoilla saanut kokoon noin 6—7 tuh. ruplaa, joiden intressillä kustannetaan koulu köyhille tyttölapsille.

Kaupungissa on kirjapaino, ja vuodesta 1857 on täällä ulostullut "Hämäläinen"-niminen sanomalehti.

Hämeenlinnan seutu on tähänä somia näkö-aloja. Ken ei olisi kuullut puhuttavan Hattelmasta? Sen harjulta katsoen näkyy Wanajavesi, ikäänkuin wiheriivitsewälle pohjalle maalattu, monihaarainen, sininen risti, jonka juurella on tuo siwä Hämeenlinnan kaupunki, ynnä kasarmit, kruunun tawara-huoneet, lasaretti, linna, "wanha-kaupunki" ja rautatien asema-huone. Hattelman siwulle on wapaherra Reh binder, tämän läänin entinen maaherra, rakentanut uuden talon, jonka tornista saa katsella monen penikulman avaraa maisemaa. Hämeenlinnasta luodetta kohden on se ihana puisto, jonka sama Reh binder maaherrana ollessansa teetti, käyttäen siihen työhön kuituksen alla olevia miehiä. Nyt se puisto on maan mainioita, ja harwa matkustaja unhottaa käymästä sitä katsomassa. Kaupunkilaiset, joissa kauneuden tunto on herännyt, käyvät siellä kesä-iltojansa viettämässä. Siellä on somia puu-istutuksia, joissa näkee tammia, jalajia, wähteria, lehmuksia, saksan-pihlajia ja -kuusia, saarni- ja pähkinä-puita j. n. e. sekä ajoteitä ja monen-kieräviä polkuja ynnä keinuja, istuimia, kalwe- ja warjotaitoksia, ja myös rawintola, jossa kufin saa rahallansa mitä tahtoo.

Paitfi tätä puistoa, on sama hra Reh binder raivauttanut teitä useaan paikkaan kaupungin ympäristöillä, joista on hyvät katsanto-alat. Semmoinen on kaupungin länsipuolella Ahwenisto, jonka seudulla on eristummainen luonne. Raksi, kolme jyrkkää har-

jua käy rinnatusten ja niiden välillä syvät laaksot, jotka nähtävästi muinoin ovat olleet järvinä, yhden laakson päässä onkin vähäinen järvi, jonka kalvoa juurin myrskylään tuskin pääsee libertämään, niin syvässä se on metsäisten korkeuksien keskellä. Jokaisen harjun päälitse käy teitä, ja yhden huipulle on warjo-huone laitettu. Sieltä näkyy yhtäälle sinertäviä kuffuloita toinen toisensa ylitse, ja toisaalle "Polttin-aho", majoinensa, joissa Wenäjän sotamiehiä asuu; siinä pidettiin leikki-sotaa kesällä 1863, kun keisari kävi Hämeenlinnassa. Etäämmällä näkyy kaupunki ynnä sen seudut mäkinensä ja wejninensä.

Puistoa eli "parkkia" vastapäätä on "Nimi-wuori", jonka takana, syvässä laaksossa täpärän äyrään alla, on tuo ihana Mulanke-järvi. Harmassa paikkaa maataamme löytynee somempaa kuvaa, jos katsesta sattuu olemaan siinä äyräällä warhain aamulla tai päivän laskeissa. Katsoen itäänpäin, näkee hän edessänsä, jalkainsa alla mainitun Mulangon, jonka rannalta vähäinen niemen kärki pistähy järween. Oikealla kädellä on vihanta metsä, epätasainen päälitsensä katsoen, niinkuin se jostain lainehtiwasta aineesta olisi muuttunut kaswawaksi puistoksi. Rauempana, samalla ilmalla, on Katumaa-järvi, ja w asemalla kädellä eli luodetta kohden Hattulan-selkä, sitä Hämeenlinnan siwutse juoksewaa wettä, johon tämä Mulanke-järwifin laskee.

Hämeenlinna on Suomen historiassa ikuisesti muistettava 1863 w. heinäkuusta; silloin Keisari

Alexander II korotti täällä käyhdesjään Suomen kielen lailliseen arvoon.

Lähellä Hämeenlinnaa, länsi-luodetta kohden on Pörolan ja Luolajan kedot, jossa keisarit Alexander I w. 1819 ja Alexander II w. 1863 kävivät katsomassa Suomen sotawäen harjoituksia. Siellä pidettiin ruotsin aikanaikin sotawäen harjoituksia, ja Hämeenlinnan tykönä aikoi sotaherra Alexander tapella Wenäläisten kanssa w. 1808, mutta Klingspor tuli ja otti hlipäälikön wiran ja komenti Suomen sotawäen pakenemaan Pohjanmaalle.

Hakoisten linna.

Hämeen keski- ja länsi-seuduilla, niinkuin Hauholla, Pälkäneellä y. m. on koolta löyhty muinais-ai-
koin tawaroita: kaikenlaisia aseita, kulta- ja hopea-
kaluja, rahoja y. m. Waan erittäin ovat Wanajan
wesien reunat rikkaita entisyhyden jäännöksistä, jotka
muistuttawat Ruotsin wallan juurtumisen aikoja Hä-
meessä. Niillä paikoilla on useita linnoitus-raunioita,
joiden perustamisesta on satunsa, mikä milläkin. Ryl-
mä-koskella puhutaan Alaan linnasta, Sääksmä-
essä on linna-jäännöksiä Rapolan harjulla, Hämeen-
linnan tykönä sanotaan olleen linna Aulangen kukka-
lalla. Nyky aika luulee niiden kaikkien olevan Birger
Saarlen alkamat ja — hyljäämät, sittekuin hän oli
löytännyt oikean paikan "Hämeen"-linnalle. Miten
siinä luulossa on perää, ei woi tarkkaan sanoa, mutta
saattaapa niillä linnoilla muukin alku olla, kuin juuri
Birger Saarlen haperoiminen linnan-siaa.

Hämeessä on aikanaan asunut feudali-herroja, melkein enemmän kuin missään mualla Suomessa. He olivat kaukana Ruotsin vallasta, joka kaukaisuus salli heidän elää jotenkin omin päinsä. He rakastivat riitoja, niinkuin muutkin feudali-herrat siihen aikaan ja kävivät sotia keskenänsä. Semmoinen tila kehoitti linnoituksia ja muita varustuksia tekemään. Feudali-herrain nimet ovat suureksi osaksi häihyneet historian muistosta, mutta Lepaan, Wesunnin, Harwialan, Monikkalan, Hyvikkälän, Juddikalan y. m. kartanot ovat iki-wanhoja. Kenties löytyi linnoituksia Hämeessä jo Ruotsin valtaa ennen, ehkä Hämäläiset hyrittivät niitä tehdä Ruotsalaisiakin vastaan. Tähän sopine myös liittää Torgny-lakimiehen puheesta Upsalan käräjissä seuraavat sanat: "Minun isäni-isä, Torgny, muisti hywin kuningas Erik Emundin pojan, ja tiesi hänestä jutella, että kun hän oli keweimmällä iällään, kävi hän sota-retkillä monessa maassa ja pani allensa Finnlandin (Suomenmaan) — — — ja muita waltakuntia itäisissä maisissa, ja on vielä nähtävät ne linnat ja muut isot thöt, joita hän siellä teki."

Sanakkalassa on Häkkoisten kartanon tilalla kallio, jota kutsutaan "Häkoisten linnaksi", muotonsa puolesta ja sen vuoksi, että siinä ympärillä on sota-warustuksia: wallihautain ja patterin mukaisten jäänöksiä. Raiwettaessa walta-ojaa linnan pohjois-puolella, Sanakkalan kirkolle päin, on löyhty wanha tien pohja, suorastaan osottawa Räikkälän jokea kohden. Se tie on pohjitettu suurilla pölkkyillä, nähtävästi isompia painoja kuljetettawaksi. Kallion laella on wuoteen ta-

painen, fileä ontelo. Etelä puolelta käy sinne laelle tie, joka osakki näyttää luonnon laittamalta, osakki ihmiskäden tekemältä. Kalliolta on löythy hopia-kannukset ja neliskulmainen raha. Linnan ja kirkon välillä Räikälän joen poikki kähwällä sillalla sanotaan muinoin olleen werinen tappelu, jota kutsutaan "weljesten sodaksi." Sowinto oli sitte tehty Hakoisten kartanossa, juoma-sarwien ääressä. Kartanon wainion toisella puolella, wastapäätä linnaa on "Hankasten kallio"; sen etelä puolella on kolo, joka ifi-muistiin on ollut oikea kärmeyten pesä. W. 1861 tappoi siinä muuan mies yhtenä päivänä 30 kärmettä; monia muita kertoja on niitä paljo tapettu.

Räkö-ala Hakoisten linnalta on kaunis. Kartanon ihana puisto ja hyttimaa on sen juurella, wähä etäämpänä Räikälän ja Tuulensuun joet; molemmat ne laskevat Kernalan järween, jonka rannalla on kauniita asunnoita ja wihantia lehtoja. Sinne nähty myös pitäjän kirkko, pappila ja koulu-huone.

Hiiden kartano

on niinikään Sanakkalassa ison maantien warrella, lähellä Turengin kylässä olemaa rauta-tien pysäyspaikkaa. Kartanon lähellä juoksee se walta juowa, joka yhdisthy Kernalan järwessä Hywickälän, Räikälän, Terwakosken ja Puujoen wirroista ja kulkee Wanajaweteen Hämeenlinnan kaupungin siwutse. Sokapäiwä saa tässä silmäillä rautatien junain wikkellä liikuntaa, ne kun rientäwät kartanosta itäänpäin olewan Konttilan suon läpitse.

Lepaan kartano (Stjernerund)

on Tyrwännön kappelissa, sen wesi-juonen warrella, joka Hämeenlinnan ohitse käypi Sääksmäen järwiin. Se on wanhimpia kartanoita Hämeessä, niinkuin lähellä olewat Wesuntikin ja Lahdentaka. Wesunnissa oli vielä parikymmentä vuotta sitte kiwi-rakennus muinaisuudesta, waan sen aikainen Lepaan herra, jolla Wesuntikin silloin oli, sanotaan hajottaneen sen kiwimuurin, saadaksensa siitä — naweton aineita. Sillä tawoin on monta muinaisuuden jäänöstä Suomesa häwitetty, yksin kirkkojakin.

Gustawi I:n aikana mainitaan Lepaan kartanon herrana Björn Alaunpoika, joka oli kuninkaan neuwen-antaja. Dionysius Beurraeus, Erik XIV opettaja, sai omakseen koko maan Sääksmäen selän ja Kirs-tulan välillä. Myöhempiin aikoihin oli Lepaan kartano Stjerncrangin suwulla; josta ruotsalainen nimi Stjernerund. Se kartano on viimeisinä wuosi-kymmeninä ollut paraita leski-Hämeessä maanwiljelyksensä ja karjan-hoitonsa wuoksi. Sen tilalla näkyy jäänöksiä Ruksialan vanhasta kirkosta. Kartanon puisto on kaunis ja näkö-ala pitkin wesijuonta sangen soma. Lepaan salmea on näinä wuosina sywennetty wesikulua warten.

Sääksmäen kirkko.

Melkein jokaisesta vanhasta kirkosta Suomesa löythy jonkinmoinen Hiisi-satu eli miten kirkon-rakennus on kirkweltyttänyt Hiiden sydäntä tai kirkonkellot.

pahasti pauhanneet hänen korviinsa. Silloin on Hiisi tavallisesti siepannut suuren tiiven läheisestä kallioista ja paiskannut kirkkoa kohden, muserttaaksensa sillä koko rakennuksen, waan harwoin on Hiisi-rukka saanut wä-
hääkän wahinkoa tehdyksi. Tavallisesti on tiwi jää-
nyt puoli-tielle, jossa se seisoo nykyisen ja tulewaisen
kansan nähtäwänä ja ikäänkuin tobistuksena siihen
ettei Hiiden woimat ole riittyneet kristikuntaa hä-
wittämään. Wasta meidän aikoina on muutamia kirk-
koja musertunut juuri kuin Hiiden heittämällä. Jos
se olisi tapahtunut entisiin aikoihin, niin se todellakin
olisi sanottu Hiiden työksi eikä rakentajain weltoudeksi.
Sääksmäen kirkkoa oli Hiisi myös kokenut jo alussa
tiwellä kolahuttaa, waan ei silloin osannut, tiwi kun
wempahti hänen kädestänsä järween, ja kirkko oli sei-
sonut noin 4—500 vuotta, kun seurakuntalaiset w.
1838 päättiwät sitä korjata ja laajentaa yhdellä ris-
tillä, johon paitsi päiwätöitä tarwittiin 24 tuh. pape-
ri-ruplaa. Kirkko korjattiin ja laajennettiin. Eräänä
lauwantai-iltana, kun pappilan trentipoika ajoi kirkon
ohitse, kuuli hän yhtäkkiä hirmuisen kolinan takana-
sa. Säikähtyneenä lennätti hän kotiinsa, huutaen wim-
massa: "Kirkko tulee peräsfäni!" Se lisätty osa oli
lähtenyt matkalle, ja oli uudestaan rakennettava —
taas seurakunnan kustannuksella, rakentajalla kun ei
ollut waroja palkita lehnoa työtänsä. Kirkon seutu
on kaunis (katso siw. 10).

Jokioisten kartano

sisältää koko sen nimisen kappelin, Voima-joen war-

rella, joka tulee Tammelan järwestä. Kartanon päätilat ovat vähäisen kosken reunalla. Siinä oli muutama vuosi sitte mainio werka-tehdas, joka on lakanut, waan nyt siinä vielä käy joku mylly ja saba sekä rautapruuki, jossa ta'otaan tanki-rautaa ja nauvoja.

Gumppila.

Kun matkustaja lähtee Jokiöisistä Urjalaan päin, niin hänen tiensä on alun jotenkin itäwää. Maa on tasaista, keno-metsäistä, eikä suurin wiljeltyä. Sitä enemmän hän ihastuu, kun hän yht'äkkiä näkee edesjäänsä tuon runo-kauniin maiseman.

Palikainen (katso siw. 65).

Jitin pappila.

Jitin pitäjä on Hämeenmaan kaakkoisimmassa kulmassa ja kuuluu Uusmaan lääniin.

Pitäjä jakauntuu kahteen osaan: pohjoispuolinen eli Wesikansa, joka on määrätty tulemaan erinäiseksi kappeliksi Saalan nimellä, ja etelä-puolinen eli Maakansa. Näiden osa-kuntien rajana on Rymmin-wirta, niillä paikoilla missä se kulkee lännestä itään päin. Sittiläiset ovat näihin aikoin asti pitäneet eri pukunsa. Naisten waatteus on jotenkin soma: willainen hame, tawallisesti punainen, mustilla raidoilla, wäliin ruowonpäinen ja myös muun karwainen, alkaen whötheltä ja ulottuen pohkeisiin; siniset tai walkeat sukut; siwät kengät, hiattomat liiwi joko kaupungin tai o-

ma-kutomaa kangasta; awarat ja lumi-walkoiset paidan-hiat, joiden suut, samate kuin leweä paidan-kauluskin, owat taitawasti ommeltut rei'ille. Miesten waatteissa omituista on ruowonpäiset housut, mustilla raidoilla, ja punaiset liiwi, jota waatepartta kuitenkin enää harwalla näkee. Naisetkin owat näinä aikoina ruvenneet hylkimään omituista pukuansa ja noudattamaan wallaswäen waatepartta. Kansan muistit tietävät puhua "kolmen ajast'ajan sodasta", jolloin täällä tapeltiin Konttimäellä, josta on löydetty pätkälloja, ruumiin-luita ja kanuunan-kuuliakin. Mäen alla on samanniminen pieni lampi, ja wanhat kalamiehet wakuuttawat siellä kesä-öinä kalassa ollessaan kuulleensa hiljaisen puheen-hyminän kummusta, johon kaatuneita sotureita oli haudattu. Muita pitäjäläisiä enemmän saivat mainitun sodan aikana Pyörilän ja Saalan kyläläiset kärsiä. Edellisen kylän ja Walkialan välillä juoksee pieni joki, joka niinkuin Rymiwirtakin, oli siihen aikaan waltakuntain rajana. Tämänkin reunoilla oli wähiä rajameteliä pidetty, ja sanotaan kuningas Gustawi III tällä joella alkaneen sen sodan, joka sitte Walkialan kirkolla paisui kauheaksi tappeluksi. Niin kertoivat ennen wanhat Pyöriläiset. Kauniimpia paikkoja pitäjässä on pappila ja Rymijoen seudut. Paikottain on Rymiwirta sangen kaita; Sibikkalan kylän kohdalla supistuu se ihan ojan muotoiseksi. Tällä kohtaa seisoo se matala maja, jossa syntyi Anders Johan Sjögren, mainio Suomen kansan muinaisuuden tutkia.

Sominainen (Sommarnäs).

Tämä on Drimattilan pitäjässä, Porwoon-joen varrella. Drimattila kuului muinoin Hollolan pitäjään, waan eroitettiin siitä w. 1636, ja oli siihen yhdistetty Nybyn nimellä Nastolan ja Artjärwen kappelit ynnä Vitin pitäjä. Nämät seudut owat tuskin luettawat Hämeesen, ne kuuluvat pikemmin Uuteen maahan.

Mieskomäki.

Toisessa paikkaa on mainittu, miten Hämäläiset ja Savolaiset riitelivät tiloistansa ja rajoistansa Saarijärwellä, Wiitasaarella ja muilla seuduilla Päijänteen pohjoispuolella. Sama on ollut laita Hämeen itäisellä rajalla, jossa Mieskomäki määrättiin näiden maakuntain rajapyyhiksi jo vuosina 1415, 1446 ja 1452. Niihin aikoihin oli tämä paikka-kunta niin harmaan asuttua, että kun piispa Magnus Tawast kulki wirka-matkoillaan, täytyi hänen wiettää yötä forwessa Mikkelin ja Sysmän välillä, ja sai sentähden rälssi-oifeuden 1442 Wahwajärwen uudis-talolle, jota nyt kutsutaan Wahwa-selkä Hirwensalmen pitäjässä. Lähellä tätä on Hämeenmäki, josta idässä näkyy Puulawesi ja lännessä Suontien-selkä. Niiden järvien välillä, jotka Kälä-koski yhdistää, on Joutsan pitäjä moneen niemeen ja lahteen silwotulla saarennoilla *).

*) Katso: Finland Framst. i Tectningar.

pinä osina, ehkä asujamet ovat paremmin Savolaisia kuin Hämäläisiä.

Karstula

on Saarijärven kappeli ja kuului muinoin, niinkuin emä-seurakuntakin Rautalammin pitäjään. Karstula on soikea seurakunta pitkin niitä järviä, jotka alkaen Perhosta käyvät yhtä jonoa Laukkaasen saakka. Niiden ylisemmän puolen keskustana on Pääjärvi, ja sen rannalla Karstulan kirkko. Karstulan asujamet ovat samaa alkua kuin Saarijärveläisetkin ja heidän kielipartensa on yhtäläistä, paitsi Karstulan luoteisessa päässä, jonne Pohjanmaan kielimurre on pääsenyt tunkemaan. Mainittu Saarijärven kielikuuluksen somalta; näytteeksi otamme tähän seuraavan kahden-wälisen puheen:

Juho: "Etpä sin' ou teällä käynhännä isoon aikaan; eihän niin tihly piä olla naapuria kohtaan. Du nyt niin hywä ja käy useammanni kerran minun luonani iltaa wiettämässä. Eihän teällä mitään erinomasta ou näytettäväksi eikä juur tarjottawakskaan, mut' oishan lysti kaikellaisista puhella ja keskustella."

Heikki: "Kiitoksia kuhtumastasi, tihlyä minä käyn, ja ehkä pianni, jos ei mitään erinäistä estettä eteen satu."

Asujamet ovat siivoja, voimallisia ja turmelemattomia; Saarijärveläiset pitävät kuitenkin Karstulaisia huonompina ja shyttävät heitä "omapäisiksi, komeutta ja oman woiton pyhntöä rakastawaisiksi." Niihin aikoin kuin täältä kirkkomatkoja tehtiin Rau-

talammille, kerrotaan erään vaimon Helluntaina tulleen Karstulasta Nautalammille ja hänellä olleen seitsemän kirkko-asiaa: 1:o oli häneltä kuollut mies, joka piti haudattaman, 2:o oli lapsi ristittävä; 3:o hän (vaimo) kirkkoon otettava, 4:o tahtoi hän mennä uuteen naimiseen, johon oli kuulutus saatava, 5:o oli hän naimiseensa vihittävä, kuudenneksi ja seitsemänneksi tahtoi hän olla kahtena Helluntai-päivänä pyhällä ehtoollisella.

Toinen satu juttelee, miten muuan poika niinkään oli pitkäperjantaina täältä käynyt Nautalammin kirkossa. Sieltä palattua kysyttiin häneltä, "mitä kirkkoon kuului?" "Enpä minä siellä mitään uutta kuullut", vastasi poika; "sama vanha juttu siellä waan oli jupakassa kuin wiisi vuotta sitte. Nyt, samote kuin silloinni, puhuttiin piinaamalla surmatun miehen kuolemasta."

Karstulan läpitse käy Sawon ja Kockolan välinen tie. Se oli tärkeä w. 1808 johan aikana. Siellä rinnusteli Otto v. Fieandt useat kerrat Wlastoffin kanssa, sil'aitaa kuin Sandels teki urostöitänsä Kuopion ja Jinsalmen välillä, ja pää-armeja Adlercreuzin, Döbelnin j. m. johdolla voitti Wenäläiset Lapualla ja Mlawuudessa j. n. e. Kun Wenäjän yli-pääliskö Ramenski ajoi waunuisjansa Möttösen tykönä, oli luutnantti G. M. v. Fieandt, Otto v. Fieandin nuorempi weli, määrätty sillä kohtaa wäijymään vihollisten tawara-fuormia. Hetken aikaa mietittiin, pitikö karattaman waunujen päälle, joiden suojelemiseksi oli ainoastaan muutamia kasakoita. Waunut pääs-

tettiin menemään, kun odotettuja tavara-kuormia pidettiin arvoellisempina. Sillä tavoin pääsi Kamenski joutumasta wanhiuteen, mutta Venäjän tavara-kuormat otettiin ja hävitettiin.

Vihosten ja ystäväin näin edestakaisin tullessa oli asujametsä alinomaisessa vaarassa. Syhtettiin pä seurakunnan kappelaisista wakoja, ja tuskin hän pääsi wakojan rangaistuksesta. Kappelaisen nimi oli Waldén, joka sitte kuoli laukaansa pöytänsä.

Elof. 21 p. taisteli D. v. Fieandt Wlastoffin kanssa Karstulan kirkon tykönä. Fieandilla oli 1253 miestä, Wlastoffilla 3000. Fieandin oli wihdoin asia perähtyä, ja sitä seurasi pää-armeijan perähtäminen, waikka Venäläiset muutamaa päivää ennen (Elof. 17 p.) oli voitettut Alawuudessa.

Ennen Karstulan tappelua oli Fieandt käskennyt papin viemään perheensä ja omaisuutensa kirkkoon, jos hän tahtoi wälttää niiden häviötä. Pappilasta lähtikin kaikki wäki pakoön Pääjärwen luodoille. Waldénin silloin 7-wuotias poika on muistanut sen päivän koko elämänsä. Paetessa annettiin hänen kantaaksensa talon seinä-kello, jonka lyöttimiä hän soitteli mennessään — ja oli se pako-matka hänen mielestään sangen hupaisa. Luodoilta kuulettiin koko päivä kaanuunain ja pyssyihin paukkinaa. Kotiin palattua, nähtiin huoneet läpi-ammutuiksi monesta kohden.

Dijennuksia :

Sivu 5, 13 rivi, lisätään: Lauttaassa syntyi A. J. Arvidson.

„ 9, 12	„	seisoo: Lauttalla	lue: lauttalla
„ 10, 19	„	Sappeen	„ Sapien
„ 14, 14	„	Hakoiſten	„ Hakalan

1:öſä wih'oſſa' eli "Satafunnaſſa", 15 ſiv. seisoo: Hemming
lue: Maunu Lawast.

Hinta : 50 penniä.